

4-6 2002 АРХІВИ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

№ 4-6 (250) 2002

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

ЛИПЕНЬ–ГРУДЕНЬ

З М І С Т

До 150-річчя ЦДАК України

- Гісцова Л. З.* Київський центральний архів давніх актів (1917–1941) 5
Кеннеді Грімстед П. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди 46
Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) 77

До виходу в світ ювілейного числа “Архівів України”

- Часопис “Архівів України” очима його головних редакторів – О. Г. Мітюкова (1970–1988), Р. Я. Пирога (1998–2002) 120
Показчик матеріалів, видрукуваних у журналі “Архівів України” в 1996–2002 рр. 127

Актуальне інтерв'ю

- Післямова екс-керівника галузі. На запитання редакції відповідає доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг 137

Статті та повідомлення

- Боряк Г. В.* Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів 141
Іванова О. А., Іваннікова М. К. Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст.: основні принципи атрибуції 169
Журба О. І. Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославщині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. 179

Теорія і практика архівної справи

- Бездрабко В. В.* Ретроспекція: З історії впровадження Єдиної схеми класифікації документної інформації в Державному архіві Львівської області (кінець 1950-х – початок 1970-х рр.) 189
Платонова Н. В. Сучасні методи репрезентації архівної інформації в Державному архіві МВС України 199

Огляди джерел і документальні нариси. Бібліографія

- Гаверилук С. В.* Історичне пам'яткознавство Волині XIX – початку XX ст. (за документами Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук) 207

У Міжнародній раді архівів

- “Архіви – серце суспільства”: нові ініціативи щорічного всесвітнього архівного форуму 218

Архівна справа за рубежем

Зарубіжні архівні часописи публікують 223

Документ без коментаря

Прагматичне використання архівних документів: архів “Приказа общественного призрения” – на службу його чиновникам 234

Вісті з наукових форумів

Боряк Т. Г. Проблеми джерелознавства та архівознавства на П'ятому міжнародному конгресі українців 235

Пошуки та знахідки в архівах

Білоус Н. О. Привілеї на вїтївство київським міщанам Черевчєям 239

Критика та бібліографія

Слободніченко А. А. Нові білоруські архівознавчі видання 243

Папакін А. Г. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. у сучасній польській історіографії 246

Глизь І. І. Корпусне археографічне видання про С. Подолинського 250

Валентина Сергіївна Коновалова 253

Яків Григорович Сенік 254

Відомості про авторів 255

Показчик матеріалів, видрукованих в “Архівах України” у 2002 році 257

*Виходить у світ за сприяння Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Г. В. БОРЯК (головний редактор), Л. М. ВАСЬКО (заступник головного редактора),
Л. А. ДУБРОВІНА, В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ, К. Є. НОВОХАТСЬКИЙ, Г. В. ПАПАКІН,
Р. Я. ПИРИГ, В. А. СМОЛІЙ, П. С. СОХАНЬ, Д. В. ТАБАЧНИК, В. С. ШАНДРА,
М. А. ПРИТИКІНА (технічний редактор)

Художній редактор *Г. О. Сергєєв*. Оригінал-макет *І. П. Прокопенко*

Адреса редакції: 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24. Тел. 277-45-22.

ДЦЗД НАФ 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Archives>

Здано до набору 19.11.2002. Підписано до друку 06.02.2003. Формат паперу 70x108^{1/16}.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 22,75. Умовн. фарбо-відб. 23,17. Обл.-вид. арк. 21,91.
Наклад 300. Зам. 75.

“Архіви України”, № 4–6. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій.

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної Академії наук України

© Державний комітет архівів України, 2002

CONTENTS

The 150th Anniversary of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv

<i>Histsova, L. Z.</i> The Kyiv Central Archive of Early Acts (1917–1941)	5
<i>Kennedy Grimsted, P.</i> The fate of the Kyiv Central Archive of Early Acts in World War II: A triple tragedy of destruction, plunder, and propaganda	46
<i>Cherkas'ka, N. O.</i> Towards a history of the evolution of the collection of magnate repositories of the Kyiv Central Archive of Early Acts (1921–1943)	77

A Commemorative Issue of the Journal “Archives of Ukraine”

The journal “Archives of Ukraine” through the eyes of its Editors-In-Chief – O. H. Mitiukov (1970–1988), and Ruslan Pyrih (1998–2002)	120
“Archives of Ukraine” in 1996–2002: Index	127

A Candid Interview

An ex-chief executive’s epilogue. A question & answer session between the editorial staff and Prof. Ruslan Pyrih	137
--	-----

Articles

<i>Boriak, H. V.</i> On-line archival publications on the Internet: challenges facing information technology	141
<i>Ivanova, O. A., Ivannikova, M. K.</i> Cyrillic manuscripts of the XVI–XVII centuries: fundamental principles of attribution	169
<i>Zhurba, O. I.</i> The compiling of archival material and collections in the Katerynoslav region in the second half of the XVIII – first half of the XIX centuries	179

Archival Studies: Theory and Practice

<i>Bezdrabko, V. V.</i> A historic retrospective: The implementation of a Unified comprehensive classification scheme of documentary information in the Lviv Oblast State Archive (late 1950’s – early 1970’s)	189
<i>Platonova, N. V.</i> Current methods of displaying archival information in the State Archive of the Interior Ministry of Ukraine	199

Documentary Surveys. Bibliography

<i>Havryliuk, S. V.</i> The study of Volhynia’s historical monuments of the XIX – beginning of the XX centuries (based on documents of the Manuscript archive of the Institute of history of material culture of the Russian Academy of Sciences)	207
--	-----

In the International Council on Archives

“Archives at the Heart of the Community”: new initiatives of the annual world archival forum	218
--	-----

Archival Perspectives Abroad	
Foreign archival periodical publications	223
A Document Without Commentary	
The pragmatic utilization of archival documents: the archive of the Department of social welfare – for the use of its officials	234
News from Academic Forums	
<i>Boriak, T. H.</i> Challenges in source and archival studies at the Fifth international congress of Ukrainian studies	235
Research and Recent Archival Discoveries	
<i>Bilous, N. O.</i> Unknown privileges of the Kyivan magistrates	239
Reviews and Bibliography	
<i>Slobodnichenko, A. A.</i> New Belarusian archival publications	243
<i>Papakin, A. H.</i> The Ukrainian-Polish war of 1918–1919 in contemporary Polish historiography	246
<i>Hlyz', I. I.</i> New documentary collection about S. Podolyns'ky	250
Valentyna KONOVALOVA	253
Jakiv SENYK	254
Information about the Authors	255
“Archives of Ukraine” in 2002: Index	257

*The Editorial Board gratefully acknowledges the support
and publication subsidy provided by
The Ukrainian Studies Fund Inc., New York*

*The assistance of Illya Matthew Labunka
in preparing the English text
of the Contents is also appreciated*

“Archives of Ukraine” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Archives>

ПАТРИЦІЯ КЕННЕДІ ГРІМСТЕД

**ДОЛЯ КИЇВСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО АРХІВУ
ДАВНІХ АКТІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
ПОТРІЙНА ТРАГЕДІЯ – НИЩЕННЯ,
ПОГРАБУВАННЯ, ПРОПАГАНДИ***

Однією з найбільших трагедій для української архівної спадщини у роки Другої світової війни стала втрата майже двох третин з тих 6 тисяч давніх актових книг Правобережної України, що були зібрані у колишньому Київському центральному архіві давніх актів (КЦАДА)**. Він був заснований у 1852 р. як архівосховище давніх актових книг земських, городських та інших судів і муніципальних органів Київського, Волинського, Брацлавського і Подільського воєводств (XVI–XVIII ст.) періоду перебування цих земель у складі Польсько-Литовської держави. Метою заснування архіву було встановлення контролю з боку Російської імперської влади над актовими книгами, аби уникнути фальсифікацій під час інтеграції шляхти цих анексованих земель до складу загальноімперського дворянства¹. Широко визнаний як унікальне сховище джерел давньої української культури, він поступово перетворився на перший і найзначніший історичний архів на східноукраїнських теренах у Російській імперії та Радянському Союзі до 1943 р.

* Це розвідка, яка є результатом моїх багаторічних досліджень, спеціально присвячена 150-й річниці КЦАДА, що виповнюється 2002 р. Деякі попередні матеріали з цього ж питання були вперше оприлюднені у моїй статті Grimsted Patricia Kennedy. The Fate of Ukrainian Cultural Treasures during World War II: The Plunder of Archives, Libraries, and Museums under the Third Reich, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 39, Heft 1 (1991): 53-80; та в українській версії монографії з додатком факсимільних документів, випущеній у співпраці з Геннадієм Боряком та в його перекладі: *Грімстед Патріція Кеннеді. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв.* – К., Археографічна комісія АН УРСР, 1991(2-ге видання – Львів, 1992). Для більш ґрунтовного ознайомлення див. мою останню книгу: Grimsted P.K. *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, foreword by Charles Kecskeméti (Cambridge, MA: Harvard University Press for the Ukrainian Institute, 2001), а також *Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues: A bibliography of publications* by Patricia Kennedy Grimsted; електронна версія: http://www.iisg.nl/archives_in_russia/bibliography.html.

Користуючись нагодою, висловлюю свою глибоку вдячність усім працівникам українських архівів, які надавали мені допомогу при підготовці цієї статті, а особливо колишньому директору ЦДІАК Любові Гісцовій та головному зберігачу фондів Галині Кулебі.

Переклад з англійської Г. В. Папакіна.

** У 1920–1930-х рр. не існувало офіційно визнаної аббревіатури, і вживалися як КЦАДА, КАДА так і ЦАДАК (остання, навіть без літери “К”). Задля уніфікації при перекладі повсюдно вживається: КЦАДА.

© Патриція Кеннеді Грімстед, 2002

Доля Київського архіву давніх актів у Другій світовій війні сповнена цікавої, але трагічної іронії з синдромом воєнних культурних втрат і врятувань. За іронією, майже вся та третина архівних документів КЦАДА, що є нині в ЦДІАК, це вивезене нацистами. Більшість архівалій КЦАДА, евакуйованих німецькими архівістами у ході відступу з Києва у вересні і жовтні 1943 р., пережили війну і повернулися назад. Натомість, фонди КЦАДА, які радянська влада відмовилася евакуювати з Києва у 1941 р. і які нацисти залишили у Києві 1943 р., були втрачені, очевидно знищені, під час визволення міста Червоною армією.

Такий висновок вочевидь розходиться з повоєнною радянською компартійною лінією на звинувачення нацистських окупантів у всіх воєнних культурних втратах, коли КЦАДА став символом архівних і культурних злочинів нацистів на окупованих радянських теренах. На жаль, ця радянська компартійна лінія з її пропагандивними ексцесами спричинила інший рівень трагедії, повоєнне втаємничення дійсного стану справ, ігнорування тих документів, про які йдеться нижче, і цілковитий провал намагань розкрити достеменно, що саме з архівалій було врятовано і яким чином, і які з них були знищені – де і коли саме.

Єдиний повний, хоча і дещо примітивний, список первісних 5 838 актових книг, складений помічником завідувача архіву Едуардом Вікентійовичем Станкевичем, посерійно публікувався протягом 1861–1864 рр. у виданнях Університету св. Володимира у Києві². Архівіст подібного архіву у Вільнюсі, що зберігав давні актові книги до XIX ст., підготував повний каталог архівалій, опублікований до революції 1917 р. Але у Києві, попри потенційну важливість подібного каталога, і той факт, що надалі у КЦАДА номери одиниць зберігання лишалися офіційними архівними номерами до 1930 р., список Станкевича так і не був перероблений у повноцінний друкований каталог. Оправлений примірник останнього з рукописними правками і доповненнями, що належав директору КЦАДА Івану Михайловичу Каманіну (1850–1921), досі лишається єдиним авторизованим списком цих документів. Ті додаткові актові книги, що надійшли до архіву пізніше (до № 5885) переписані від руки, а друкований на машинці список продовжений до № 5938, хоча насправді значна кількість з цих надходжень не були актовими книгами. Цей примірник списку містить навіть топографічний покажчик, що відбивав розміщення актових книг у робочих кімнатах, яке не змінювалося до Другої світової війни. На щастя, цей унікальний архівний зшиток пережив війну і нині дає можливість архівістам реконструювати первісний порядок розміщення актових книг та підготувати вичерпний список воєнних втрат і залишків³.

Архів продовжував своє існування як окрема інституція і після 1917 р., спочатку при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) (1921–1924), а згодом у системі Центрального архівного управління УСРР/УРСР (1924–1943). У період культурного відродження доби українізації 1920-х років цей архів з його висококваліфікованими співробітниками став провідним центром української історичної науки. Архів поповнився багатьма іншими давніми історичними документами, зокрема кількома важливими документальними колекціями і багатьма значними фамільними

архівами, переважно польських родів Правобережної України. Деякі з найважливіших фондів КЦАДА, як його стали офіційно іменувати, були описані у науковому збірнику статей, виданому за редакцією відомого історика-архівіста Віктора Романовського (1890–1971), директора архіву в 1920-х роках⁴.

Трагічну долю архіву, яка досягла свого апогею у воєнних втратах, а потім і втраті його самостійності у грудні 1943 р., краще за все представити як послідовність взаємопов'язаних етапів; деякі з них ставлять досі невіршені питання, розв'язання яких потребує більш детального аналізу.

1. Передісторія: репресії у КЦАДА 1930-х років

Трагічний розвиток подій насправді був започаткований за 10 років до початку війни жорстокими переслідуваннями архівістів КЦАДА у 1930-х роках, що відображали такі ж репресії в інших сферах української культури. У січні 1931 р. арештували В. Романовського; у наступні роки відбулася тотальна чистка архіву від висококваліфікованих істориків-архівістів. Робота архіву, по суті, припинилася, оскільки практично всі історики та архівісти, здатні описувати його документи, були вичищені “як вороги народу, троцькісти, або буржуазні націоналісти” у ході широких репресій проти української історичної науки⁵.

Наприкінці 1934 р. був викритий весь керівний склад компетентних істориків-архівістів КЦАДА, включаючи його останнього директора, Олександра Оглоблина, якого всупереч його високій кваліфікації вченого-історика, оголосили “провідним керівником українського націоналістичного, контрреволюційного гуртка”⁶. Зокрема, серед їхніх злочинів називалися: один з архівістів “при підготовці каталога, описуючи документи, не розкривав події революційної боротьби”; інший “дозволив користуватися документами архіву особам, налаштованим проти колективізації сільського господарства”⁷. Звіт інспектора від 1938 р. констатував, що подальша робота з описування давніх документів архіву неможлива, оскільки жоден з архівістів не знав латини або польської⁸. Звіт КЦАДА 1941 р. (російською мовою) фіксує, що в архіві лишилося всього 5 наукових працівників, усі користувалися довірою компартії, але жоден з них не мав відповідної історичної чи мовної кваліфікації або ж досвіду участі у виконанні планових завдань архіву⁹.

2. КЦАДА і “занурення у хаос” 1941 р.

Після початку німецького вторгнення у червні 1941р. радянські архівні чинники впроваджували поспіхом розроблену програму евакуації найцінніших архівних документів. Не вистачало часу та пересувного складу для евакуації з України (переважно до Златоуста Челябінської області РРФСР), тому перевага надавалася поліцейським документам, матеріалам революційної доби та іншій секретній документації радянського періоду. Пізніше опублікована розвідка колишнього начальника Головного архівного управління О. Мітюкова про евакуацію документів намагалася приховати цей факт, коли він безпідставно наголошував: “найважливіші документи та науково-довідковий апарат державних ар-

хівів м. Києва – Центрального архіву давніх актів” разом з іншими були евакуйовані¹⁰. Офіційні звіти свідчать, що насправді радянські органи не робили нічого для врятування фондів КЦАДА. Жоден з доступних радянських евакуаційних списків, як і список 1942 р. щодо документів, “евакуйованих більшовиками”, не містять назви будь-якої архівалії, навіть найстаріших актів – із КЦАДА¹¹.

Німецькі звіти наводять численні докази того, що радянські архівні чинники лишили архів у “хаотичному стані”. Це повністю відповідає радянській архівній інструкції НКВС про те, що ті архіви, які неможливо знищити або евакуйовати, мають бути приведені до хаотичного стану, із нищенням пошукових засобів, аби окупанти не могли скористатися ними. Багато актових книг КЦАДА нібито повитягували з полиць, порозкидали, частину навіть спустили у підвали, які протягом літа “перетворили на бомбосховище”¹². На виконання наказу Сталіна про “випалену землю”, деякі інші архіви були заміновані годинниковими вибуховими механізмами, встановленими радянськими партизанами. На щастя, червоний корпус університету не було підірвано 1941 р., і не знайдено свідчень того, що його мінували (можливо, тому, що там було приготоване бомбосховище).

3. Нацистські історико-політичні інтереси і пріоритети щодо КЦАДА.

Ідеологічний та історико-політичний контекст.

Нацистські архівісти від початку надавали великого значення захисту КЦАДА. Третій Рейх, підводячи юридичну базу під свій “Натиск на Схід (Drang nach Osten)”, шукав обґрунтування своєї окупації та встановлення правління на українських землях у довготривалій німецькій присутності тут на історично доведених юридичних правах. Огляд німецьких інструкцій щодо роботи в архівах окупованих територій прозоро демонстрував їх цілі та пріоритети. Аналізуючи німецькі плани роботи у київських історичних архівах, доходимо висновку, що ці політичні цілі безпосередньо вплинули на ту виняткову увагу, що була надана КЦАДА. Їх головні завдання полягали у встановленні місця знаходження джерел і проведення історико-археографічних досліджень, що стосувалися таких тем: 1) німецько-українські культурні взаємини, з акцентом на німецьких впливах в Україні; 2) німецька колонізація України, зокрема намагання зібрати всі можливі архівні джерела про німецькі громади, особливо церковні метричні книги; 3) німецькі економічні стосунки з Україною, включаючи дані про німецькі інвестиції у промисловість та торгівлю; 4) історія Києва з огляду на те, що він мав стати майбутньою столицею німецької провінції. Для здійснення таких планів були терміново розроблені численні проекти, що демонструють нацистський історико-політичний ідеологічний контекст розвитку культурного, академічного та архівного життя окупаційного періоду¹³.

Багато таких планів було вже накреслено в Берліні, зокрема під керівництвом Георга Ліббрандта, під егідою імперського керівника (Reichleiter) Альфреда Розенберга, який одночасно очолював новостворене Міністерство окупованих східних територій (RMbO) та спеціальний штаб

імперського керівника Розенберга (ERR). Хоча Ліббрандт був задіяний у плануванні на дуже високому рівні багатьох аспектів німецького вторгнення й окупаційної політики в Україні, його основною історичною зацікавленістю були німецькі громади в Україні. Походячи з родини німецьких емігрантів, яка жила в Одеській області, та будучи свого часу пов'язаним з Інститутом німецького закордоння у Штуттгарті, Ліббрандт спеціалізувався з генеалогії німецьких поселенців в Україні. У роки війни багато архівних документів, що розповідали про німецькі громади, були за його наказом вилучені для його спеціальної колекції, *Sammlung Leibbkadt*¹⁴. Численні німецькі документи воєнного часу документують місце знаходження та пересування таких архівалій, зокрема й тих, що перебували у київських історичних архівах. Разом з тим, пошуки архівних документів про німецьких колоністів тільки побіжно зачіпають КЦАДА, оскільки найзначніша німецька колонізація України розпочалася наприкінці XVIII ст. і не відбилася, зрозуміло, в актових книгах періоду Польсько-Литовської держави з фондів КЦАДА.

Найгучніша нацистська політично-академічна спроба воєнного часу наголосити на німецькому впливі на Україну, на пряму пов'язана з КЦАДА, полягала у дослідженні “німецької” середньовічної системи муніципального самоврядування, званої як “Магдебурзьке право”. Королівські грамоти про “Магдебургію” були даровані впродовж XVI–XVII ст. багатьом містам і містечкам на українських теренах і копії цих грамот містилися у більшості міських актових книгах та інших місцевих судових книгах КЦАДА. У нацистській ідеологічній інтерпретації наукове розкриття цього процесу мало полягати у засвідченні довготривалої німецької присутності на українських землях, і таким чином юридично довести – хай і не дуже переконливо – необхідність відновлення німецького правління, – як такого, що вже давно існувало.

Ще у 1930-х роках, задовго до нападу на Радянський Союз, у Магдебурзі був заснований Інститут дослідження Магдебурзького права під керівництвом німецького фахівця із середньовічного права проф. Теодора Гьорліца¹⁵. Публікація “Корпусу магдебурзьких грамот українським містам”, разом з детальним аналізом “Двох публікаційних планів щодо їх видання (1920-х та 1940-х років)”, містить багато яскравої інформації про суто українські аспекти проекту і подає тексти 24-х магдебурзьких грамот, присвячених українським теренам, що були підготовлені до публікації під час Другої світової війни¹⁶.

Магдебурзький інститут дійсно досліджував Магдебурзьке право і готував публікацію дотичних документів, які стосувалися земель колишньої Польсько-Литовської держави. В Україні німецькі фахівці знайшли не лише важливі подальші політичні обґрунтування своїх академічних намагань, інспірованих нацистами. Тут вони могли досить легко відновити попередні дослідження Магдебурзького права – 1920-х років, придушені радянськими репресіями, і скористатися знаннями, науковими зацікавленнями та антирадянським налаштуванням кількох провідних українських істориків і юристів, свого часу причетних до проекту дослідження Магдебурзького права.

Серед ключових постатей, котрі зазнали репресій протягом 1930-х років, були Віктор Романовський, Андрій Яковлев (1872–1955; на еміграції у Празі з 1923) та Наталя Полонська-Василенко (1884–1973), яка зберігала наукову спадщину свого чоловіка, Миколи Василенка (1877–1935). Василенко оприлюднив тексти Магдебурзьких грамот у двотомному збірнику ВУАН, який вже знаходився у коректурі, але був заборонений у зв'язку з арештом В. Романовського 1931 р. Полонська-Василенко була готова передати німцям копію 42 сторінок верстки цього збірника, які їй пощастило врятувати, оскільки решта була конфіскована представниками радянських репресивних органів в Україні. Багато таких деталей оприлюднюють опубліковані нині звіти др. Франца Кляйна, німецького співробітника Магдебурзького інституту, який у квітні-серпні 1942 р. здійснив тривалу наукову поїздку по території Польщі й України¹⁷.

Насправді, радянські репресії проти “українських буржуазних націоналістів” – учених, залучених до діяльності в Українській археографічній комісії 1920-х років, зіграли на руку нацистським загарбникам і сприяли їх націоналістичним ідеологічно налаштованим науковим цілям. За іронією долі, поєднання цих факторів призвело до відновлення в роки війни важливих наукових досліджень щодо Магдебурзького права в Україні, та одночасно викликали додаткові стимули до встановлення німецької протекції над КЦАДА. Активне наукове листування стосовно цієї публікації тривало навіть під час німецького відступу разом з пограбованим вантажем (переважно актовими книгами та грамотами КЦАДА) – спочатку до Кам'янця-Подільського (наприкінці 1944 р.), а потім до Троппау (нині чеська Опава) до самого кінця 1944 р¹⁸.

Дослідження нацистської культурної і особливо економічної діяльності в Україні змушує говорити про ще одну постать, залучену до наукової та політичної роботи воєнного часу. Йдеться про колишнього директора КЦАДА Олександра Оглоблина. Притягнутий на перших етапах нацистської окупації до співпраці як голова української муніципальної адміністрації, Оглоблин виявив активність в інших наукових та архівних питаннях, і, виходячи зі звіту др. Кляйна, дуже сприяв здійсненню магдебурзького проекту¹⁹. Оглоблин очолював також Архів-музей переходової доби у Києві, який діяв дуже короткий час і був створений 1942 р. з метою продемонструвати численні радянські злочини проти культури²⁰. Оглоблин мав усі підстави бути залученим до німецької служби, враховуючи його ранні історичні розвідки з цього предмета, знання фондів КЦАДА та досвід керівництва ним на початку 1930-х років, переслідування з боку радянської влади.

КЦАДА під нацистською окупацією

Керівником архівної адміністрації у Києві за часів нацистської окупації був прусський архів-директор др. Георг Вінтер, який представляв імперський архів у Потсдамі та Берліні-Далемі. Первісно діючи під егідою ERR, заснованого у грудні 1942 р., він став також керівником новоствореного Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв (Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen – LVABM), яке підпорядковувалося Рейсхкомісаріату України²¹.

За німецької окупації КЦАДА залишався у Києві в університетському будинку, там само, де архів перебував від 1852 р. (вул. Короленка, 58). Спочатку він був названий першим відділом Головного історичного архіву ім. Антоновича (відновлена українська назва початку 1920-х років), хоча частина з його фондів була переміщена до інших сховищ. Вже у вересні 1941 р. Вінтер призначив директором першого відділу Головного історичного архіву ім. Антоновича Наталію Полонську-Василенко, кваліфікованого фахівця з давньої української історії, яка вже працювала у КЦАДА у 1920-х роках²². У липні 1943 р. перший відділ (колишній КЦАДА) був трансформований у частину збірного Київського провінційного архіву.

Вінтер та його висококваліфіковані й ідеологічно заангажовані німецькі архівісти цінували ранні актові книги київського архіву як такі, що свідчили про поширення Магдебурзького права і могли прислужитися іншим німецьким східним історичним проектам. Вже у вересні 1941 р. Вінтер визначив 2 283 актові книги за XV – кінець XVIII ст., що стосувалися території, визначеної німцями як польське воєводство Волинське, разом з кількома меншими колекціями для першочергового вивезення до Рейху²³. Вони безперечно становили особливий інтерес з огляду на їх територіальну належність до Волині, яка у період війни входила до складу німецького Генерал-губернаторства, як і більша частина Польщі.

Зміст звітів архіву часів війни демонструє розвиток цих настроїв та зростання інтересу й професійної уваги до архіву з боку Вінтера. Велике значення має, з точки зору сучасних намагань відслідкувати воєнні збитки, та частина звіту про роботу архіву, яка стосується періоду 1 жовтня 1941 – 1 жовтня 1942 рр. (пізніше це увійшло до загального звіту Вінтера), де Полонська-Василенко наводить огляд архівних фондів. У розділі “Відділ актових книг” вона назвала лише 36 втрачених томів²⁴. Частину з них пізніше знайшли, оскільки нині з того списку відсутні лише 8 книг. Вона не врахувала, приміром, що три з внесених до списку книг ще 1938 р. було утилізовано, а одна передана до університетської бібліотеки²⁵. Полонська-Василенко вказує оригінальні номери 1862/64 років, хоча, як свідчить її звіт, багато актових книг були перед війною перенумеровані. Крім реєстрації архівних одиниць зберігання та переміщень до інших відділів Історичного архіву ім. Антоновича, проведених німцями, цей звіт відбиває німецькі зацікавленості і характер роботи в архіві. Інший документ зі справ воєнного часу містить плани підготовки двотомного збірника на честь сотої річниці КЦАДА у 1952 р.²⁶

Про грамоти КЦАДА

Доля давніх грамот, зібраних у КЦАДА напередодні війни, є наочним свідченням сумної долі самого архіву під час війни, особливо ж того, що брак ґрунтовного аналізу минулих подій утруднює сьогодні остаточне відтворення історії архіву тієї доби. Німці не були дуже певними, і зокрема добре інформованими, чи дійсно були евакуйовані грамоти КЦАДА. Згідно з одним німецьким донесенням, на Урал у трьох вагонах вивезли 327 оригіналів грамот (найстаріша від 1369 р.) з колекції, зібраної Археографічною комісією XIX ст. Відповідно до інших звітів, два або чотири

вагони було направлено до Челябінська, а ще інші свідчать про загибель вагонів з архівними грамотами під час перевезення²⁷.

Вивчення списку фондів відділу давніх актів, підготовленого 1942 р. під керівництвом Полонської-Василенко, свідчить, що перші 326 номерів (XV–XVII ст.) з колекції Археографічної комісії вважалися втраченими, так само як і багато грамот з колекції “Нестора-Літописця”, “Серії Б” та додатково пронумерованих документів, закаталогізованих окремо²⁸. Як згадувалося вище, жодна з грамот КЦАДА не була вивезена радянськими архівними органами. Не виявлено будь-яких відповідних описів цих грамот воєнного часу. Імовірно, що німці захопили їх, і Вінтер, з огляду на необхідність їх збереження, передав більшу частину німецькій окупаційній владі. Нацисти вивезли також колекцію грамот Києво-Печерської лаври, на яку фахівці ERR склали опис, де наведено частину з них, пізніше перевезених др. Вінтером до Троппау²⁹. Саме факт вивезення німцями у жовтні 1943 р. зазначеної кількості грамот пояснює наявність сьогодні у фондах архіву більшості з них. На жаль, частина грамот постраждала під час цього перевезення.

Каталог грамот Київського архіву був опублікований лише 1971 р. (містив опис 731 документа за 1369–1899 рр.) з доповненням 1974 р. (46 документів, XV–XVIII ст.). У передмові вірно наголошувалося на тому, що радянської евакуації не було, але пояснювалося, що нацисти перевезли колекцію разом з Лаврськими грамотами до німецького адміністративного будинку (бульвар Шевченка, 8)³⁰. Проте німецька евакуація у цьому виданні не згадувалася. Це пояснюється тим, що на момент підготовки каталога його упорядники не мали доступу до документів воєнного часу щодо цих евакуацій – як до всіх радянських, так і до німецьких, навіть тих, які знаходились у Києві. Насправді, крім грамот, які разом з Лаврською колекцією потрапили до Троппау, значна кількість грамот КЦАДА з інших колекцій знаходилася в одному з тих направлених німцями до Кам’янець-Подільського залізничних вагонів, що їх було пограбовано у Вінниці. Частину з цих пограбованих грамот, як ми покажемо пізніше, виявили у 1970-х роках. На превеликий жаль, в опублікованому каталозі не була відбита ані інформація щодо походження окремих грамот, ані складні кореляції, пов’язані з попередніми описаннями грамот, їхньою воєнною долею та втратами. Подальші обставини стосовно воєнної долі грамот і того, які ж із них були втрачені, вимагають подальшого дослідження, і бажано – у дескриптивній базі даних.

4. Нацистська евакуація 1943–1944 рр.

Навесні 1943 р. Вінтер та його співробітники вже розробили попередній план евакуації. Більшість художніх та археологічних цінностей з Києва, супроводжуваних проф. Рудольфом Стампфуссом, спочатку потрапила до Кракова, а потім до Баварії. Мільйон або більше бібліотечних книг, пограбованих німцями переважно у Києві та Харкові, були направлені безпосередньо до дослідницького центру Айнзайнштабу Рейхслайтера Розенберга у Ратіборі (нині польський Раціборж). Проте цього разу нас цікавлять тільки архівні документи, що виявилися найважливішими

з огляду на нацистські політико-ідеологічні інтереси, і зокрема документи КЦАДА та інші, які “засвідчували історичні позиції і досягнення німецьких колоній на окупованих землях”³¹. Список переглянутих евакуаційних пріоритетів щодо архівних документів, складений Вінтером, який датовано 29 квітня 1943 р. і віднайдено нами, є генетично пов’язаним з його попереднім списком від вересня 1941 р.³² Як свідчить цей список, перевага серед інших архівних документів надавалася, як і раніше, всім судовим та міським актовим книгам Волинського воєводства³³. Вінтер також заніс до евакуаційного списку 42 фонди магнатських фамілій та маєткових архівів із КЦАДА, зафіксувавши їх фондові номери, місце знаходження чи походження, хронологічні рамки (XVI – початок XIX ст.) та кількість справ (що коливалася від 5 000 до 5 500 одиниць)³⁴.

Архівісти ЦДІАК нині намагаються з’ясувати обставини, за яких список Вінтера був використаний як підстава для евакуації.

Оскільки битва під Сталінградом переломила хід війни на Східному фронті не на користь нацистських загарбників, німецька окупаційна влада розпочала серйозну підготовку до евакуації. В умовах нестачі пересувного складу у Києві першим архівним пріоритетом був визначений КЦАДА – на той час уже офіційно частина об’єднаного провінційного архіву (Landesarchiv) у Києві. Ордери на евакуацію з Києва надійшли 7 вересня. Існують різні думки стосовно того, скільки справ було насправді вивезено нацистами; ми ж тут наводимо конкретні деталі, що стосуються КЦАДА, спираючись на німецькі звіти та транспортні документи, із залученням інформації українських спеціалістів, які виїздили з Києва, супроводжуючи архівні документи. Виявлено багато таких звітів, кожен з яких подає відомості тільки про окремі етапи евакуації або ж про різні групи вивезених документів, але з цих різних джерел можна скласти відносно повну картину всього процесу.

Перший архівний транспорт із двох товарних вагонів відбув до Кам’янка-Подільського 17 вересня. Згідно зі звітом німецького архівного керівника з Кракова Вальтера Латцке, який на той момент знаходився у Києві, транспорт складався з:

- а) актових книг українських міст, яким було надано Магдебурзьке право (XVI–XVIII ст., 602 томи та 58 тек);
- б) актових книг земських та гродських судів (XVI–1700; 847 томів);
- в) Румянцевського опису Малоросії (кінець XVIII ст., 429 томів);
- г) різних магнатських архівів (XVI–XVIII ст.; 197 в’язок документів)³⁵.

З першим транспортом з Києва нацисти направили двох радянських громадян з родинами. У першому вагоні їхав учений-славіст Микола Гешенер, у другому – історик-архівіст Микола Тищенко³⁶. Пізніше були відправлені ще кілька архівістів з Києва, але вони працювали не у КЦАДА. Згідно з одним із звітів, сам Вінтер відбув з третім вагоном кілька днями пізніше, але інформації про цей вагон чи про зміст архівних документів у ньому не виявлено. Німецький звіт ERR (27.09.1943) підтверджує, що вантаж досягнув Кам’янка-Подільського, але там зазначено, що “др. Вінтеру вдалося доставити тільки два товарних вагони”³⁷. Латцке додав до цього звіту ті ж обґрунтування пограбування – з огляду на на-

цистські політичні цілі, про які вже йшлося вище: “Актові Магдебурзькі книги евакуйовані через їх виняткове значення як джерел для висвітлення історичної ролі і досягнень німецької нації на окупованих східних територіях, оскільки ці книги є дуже важливим свідченням поширення німецького права у Західній Україні. Також вони є джерелами підтвердження поширення німецького національного характеру (*Volkstums*) на цих землях”³⁸.

З цієї причини Вінтер був налаштований на евакуацію із КЦАДА додаткових матеріалів, коли 7 жовтня повернувся до Києва. Він був готовий спорядити ще два з половиною вагони для евакуації “актових книг і документів з “архіву давніх актів” – найважливіших старих документів з історії України”. У складі цього транспорту були також півтора вагони мистецьких творів з Музею східного і західного мистецтва та піввагона книг голландської фірми у Києві (*Holland Werkdienstes*). Повного опису архівних матеріалів цього транспорту не знайдено, але два з половиною вагони архівних документів фігурують у кількох наступних звітах Вінтера³⁹. Всюди пояснювалося, що архівну частину цього транспорту також складають документи Київської губернської канцелярії, Київського магістрату та Малоросійської колегії XVIII ст., загалом 689 коробок⁴⁰. У листі Гьорліцу до Магдебурга (кінець жовтня) Вінтер вказував, що він готовий вивезти колекцію грамот Археографічної комісії⁴¹.

Видається, Вінтер збирався вивезти значно більше актових книг КЦАДА, ніж дозволяв наявний пересувний склад. Численні німецькі рапорти відбивають зміст справжніх намірів німецьких архівістів зі збереження архівних скарбів КЦАДА та їхній відчай, коли було усвідомлено, що ті документи, які неможливо було евакуювати з Києва, можуть постраждати під час радянського відвоювання Києва⁴². Вже перед самим виїздом Вінтер та його колега Мансфельд склали інструкцію німецькому військовому командуванню 75-ї дивізії. Вони спеціально згадали будинок університетської бібліотеки (Короленка, 58) серед тих, які треба захищати за будь-яку ціну, тому що в ньому лишалися архівні документи. Вінтер навіть намалював план будинку, позначивши на ньому місцезнаходження залишених фондів⁴³. Враховуючи цю інструкцію та її дату – всього за тиждень до “визволення” Києва Червоною Армією, ми не можемо хоч якоюсь мірою вважати за правдоподібне пізніше твердження радянських документів про нацистські плани подальшого вивезення актових книг КЦАДА.

Не можна замовчувати тих втрат, що очікували на актові книги КЦАДА та інші архівні документи, евакуйовані німцями, на довгому і складному маршруті триетапної евакуації. На кожному з цих етапів різні вантажі грабувалися або залишалися на місці. Відтворені нами буквально з шматочків, відшуканих за різними джерелами, одіссея та доля документів КЦАДА, що потрапили до рук нацистів, стають більш прозорими, хоча самі ці свідчення – неточні, суперечливі, неадекватні – залишають багато питань нерозв’язаними.

А. Кам'янець-Подільський

В останній тиждень вересня 1943 р. Вінтер осадив своє провінційне управління архівами, бібліотеками і музеями (LV АВМ) у Кам'янці-Подільському, хоча первісно це місто намічалось як пункт вивезення архівів. Тут Вінтер отримав значну колекцію ікон з Музею російського мистецтва у Києві, яку супроводжував український історик-мистецтвознавець Кульченко. Ці скарби та їх супроводжуючий згодом були перенаправлені до району Кенігсберга (Східна Пруссія), а кінець-кінцем – до Баварії. Як свідчить інформація Латцке, котрий був старшим німецьким архівістом у жовтні, в період повернення Вінтера до Києва, всі документи КЦАДА, відправлені у вересні, прибули цілими, так само як велика колекція рукописів з Центральної наукової бібліотеки Академії наук⁴⁴. Пізніший звіт київського історика-архівіста Миколи Тищенка (написаний ним для радянських органів перед тим, як його ув'язнили) фіксує його від'їзд з Києва 17 вересня – він з родиною їхав в одному вагоні, Геппенер з родиною – у другому, як доносили Вінтер та Латцке – та прибуття до Кам'янця-Подільського 24 вересня. Всі архівні документи були дбайливо розміщені у Кам'янець-Подільському державному обласному архіві. Тищенко навіть пояснював, що здійснив перенесення документів фактично власноруч, за допомогою лише одного технічного працівника⁴⁵.

У доповідній Тищенка немає ніякої додаткової інформації про жовтневий транспорт, хоча там і згадується, що “після цього прибуло ще п'ять вагонів з Києва з матеріалами Архіву давніх актів, частково з матеріалами Полтавського обласного архіву, з матеріалами Київського і Полтавського музеїв та з досить великим вантажем супроводжуючих і німців”. Далі він пояснював, що “один з вагонів, випущений з Києва без супроводжуючого, знаходився в дорозі більше місяця і прибув до Кам'янця-Подільського зовсім розбитим і розграбованим”. Він також наводить окрему інформацію про вантаж втраченого вагону, яка загалом збігається з детальними відомостями Вінтера⁴⁶. Останній інформував 20 листопада, що у згаданому вагоні знаходилися документи КЦАДА, зокрема “стелаж, заповнений актовими книгами; прошнуровані у теках або пакетах документи Малоросійської колегії; два ящики рукописів Київського Товариства Нестора-Літописця”. Хоча Вінтер і не згадав про це, але насправді там були ще грамоти з інших колекцій, у тому числі з колекції Археографічної комісії. Крім київських матеріалів, у вагоні знаходилися “20 маленьких ящиків з полтавськими архівними документами”, а також “6 ящиків полтавського музейного майна”⁴⁷. Частина цих матеріалів, включаючи актові книги КЦАДА, збереглася і була розібрана після того, як опинилася у Кам'янці, але більша частина пограбованих документів не була знайдена аж до залишення міста німцями. Документи не фіксують, що саме лишилося у Кам'янці-Подільському після того, як німецькі транспорти у грудні 1943 – січні 1944 рр. попрямували до Чехословаччини⁴⁸.

Коли німці залишали Кам'янець-Подільський, від'їжджаючи до Троппау, вони вивезли із собою кількох радянських громадян, котрі раніше працювали у київських архівах і бібліотеках. Найбільший вплив на долю документів КЦАДА мав Микола Геппенер. Нацисти намагалися

вивезти також Миколу Тищенка, але він умовив залишити його в Україні. Півтора роки перебування у німецьких таборах військовополонених дуже зашкодили його здоров'ю, а дружина Тищенка страждала на сухоти. Тищенко лишився у Кам'янці з тією частиною архівних документів, яку нацисти не вивезли. Згодом, у квітні 1944 р., коли радянські органи арештували його, він написав свою доповідну і навів список архівних документів, евакуйованих нацистами з Києва. Тищенко зазначив, що німці “вивезли всі актові книги Архіву давніх актів, Румянцевський опис Малоросії, збірки Потоцьких, Замойських і Гіжицьких, частково збірку “Нестора-Літописця”, але всі описи залишилися у Кам'янці-Подільському⁴⁹. Більшість позицій його списку збігаються з німецькими даними, а також із замітками Геппенера (як ми побачимо нижче), хоча нині на часі подальше звіряння даних Тищенка з обліковими даними ЦДІАК.

Разом з тим заява Тищенка про “5 838 актових книг” з Київського архіву, “вивезених до Німеччини [тобто Троппау]”, не підтверджується будь-яким іншим джерелом і безперечно не базувалася ані на його особистих підрахунках, ані на німецьких евакуаційних документах. Насправді у примітці до опису він пояснює, що “кількість актових книг взята з довідника “Центральний архів стародавніх актів у Києві”, опублікованого 1929 р. В. Романовським⁵⁰. Достатня кількість свідчень, зокрема і згадані німецькі документи, говорять про те, що нацисти не мали змоги вивезти всі актові книги. Упорядники останньої публікації про магдебурзькі грамоти ведуть мову про вивезення німцями 1 449 томів та одного стеблажа (до 100 томів)⁵¹. Однак цифра Тищенка – “5 838 актових книг” – була саме такою, про яку (і тільки про яку!) бажало чути радянське керівництво. Про неї доповіли до Москви, і за будь-яких обставин використовували, щоб звинуватити нацистів у втраті двох третин фондового складу КЦАДА.

До того ж, не бралася до уваги, що німці лишили значну частину актових книг у Кам'янці-Подільському. Тищенко у своєму довшому списку архівних документів, залишених у Кам'янці, налічує “22 книги та фрагменти актових книг”, визначаючи їх як такі, що “виділені з розсіпу розграбованого вагону [з Вінниці] після вивозу основного фонду актових книг до Німеччини⁵². Згідно з іншим описом київських фондів, наявних у Кам'янці наприкінці війни, направленим до Москви (очевидно, в його основу було покладено список Тищенка), там лишалося всього 27 актових книг⁵³. Як би там не було, немає свідчень про вивезення всіх актових книг з Києва, і тільки приблизно 27 із вивезених книг лишилося у Кам'янці-Подільському. Відповідаючи на лист Вінтера, Франц Кляйн писав на початку грудня 1943 р.: “дуже радію, що вам пощастило вивезти з Києва частину старих архівних документів. Лишається сподіватися, що частина, яка лишилася, не буде знищена⁵⁴. На жаль, ці слова були написані вже після того, як таке нищення відбулося.

Б. Опава (тоді Троппау)

Те, що німці вважали найціннішим з давніх київських документів, вони як мінімум трьома транспортами (між серединою листопада 1943 та початком січня 1944 рр.) вивезли до німецького архівного центру у

Троппау (нині чеська Опава). Цей центр очолював німецький архівіст Вальтер Латцке, який планував перетворити Троппау (з мережею замків, що оточували місто) на збірний пункт для всіх вивезених з радянської території архівних документів, дотичних німецькій тематиці. Схема розміщення таких архівів, підготовлена німецьким архівістом Вальтером Фогелем, наводить значний перелік пограбованих на радянській території архівів, включаючи й вивезені з країн Балтії наприкінці війни, в основному розміщених в околицях Троппау. Приміром, там відмічені три вантажні вагони з Києва (через Кам'янець-Подільський), що містили «міські та судові актові книги (*St. dtische Akten u[nd] Gradb. cher*) з Архіву давніх актів, що їх було розміщено в Радуні, замку на схід від Троппау. Ще один товарний вагон з актовими книгами надійшов з Кам'янця, здається, згодом, оскільки інформація про нього дописана вже від руки⁵⁵.

Про долю київських архівів ідеться у звіті Вінтера від 7 лютого 1944 р., який містить детальний список вмісту тих вантажів, що надійшли з Кам'янця-Подільського, і відбиває їх точне розміщення у Троппау. Перший транспорт (16 листопада 1943 р.) складався з 20 ящиків актових книг («Магдебурзьке право»), однієї додаткової в'язки актових книг, а також 58 в'язок Кременецьких актових книг (всі із КЦАДА). Одночасно прибули 10 ящиків з рукописами ЦНБ. Другий транспорт (11 грудня 1943 р.) включав ще 22 ящики актових книг КЦАДА, тоді як третій (4 січня 1944 р.) – 29 ящиків з польськими фамільними архівами (Потоцьких, Замойських, Сапег та Гжицьких), кілька актових книг, ящик Лаврських грамот та Румянцевський опис (генеральний опис лівобережних українських земель XVIII ст.). Прибули і 44 ящики польських архівних документів з Луцького обласного архіву (грудень 1943 р.)⁵⁶.

Микола Геппенер, київський учений-славіст, відряджений Вінтером разом з архівним вантажем, відзначає, що у Троппау опинилися 20 ящиків актових книг (переважно XVIII ст.) та 29 ящиків з польськими фамільними архівами (XVI–XVIII ст.), вивезених із КЦАДА; він навіть наводить точні адреси їх розміщення⁵⁷.

В. Замок Трпісти біля Пльзеня у Західній Богемії

Після початку бомбардувань Троппау в січні 1945 р. найцінніші давні архівалії перевезли у віддалений замок Трпісти (нім. Трпіст), розміщений у верхів'ях річки неподалік від Сттібро, на захід та північний захід від Пльзеня (нім. Пільзень)⁵⁸. Геппенер, який особисто супроводжував вантаж, і разом з родиною розмістився у замку, куди завезли не тільки київські архівні документи, але й рукописи ЦНБ з Києва. Туди ж потрапив великий вантаж музейних цінностей і архівалій з Риги. Його супроводжував і керував усіма німецькими заходами щодо нього німецький архівний керівник з Риги Курт Дюльфер⁵⁹.

Виходячи зі свідчень Геппенера, що датуються червнем 1945 р., київські архівні документи, вивезені з Троппау в січні та лютому 1945 р., склали приблизно півтора вантажних вагони. Зокрема щодо Київського архіву давніх актів він зазначав, що це були «актові книги гродських, земських та магістратських судових установ Луцька, Володимира-Во-

линського, Овруча, Житомира, Кременця та частково Києва, переважно датовані XVI, XVII і частково XVIII ст., разом більше 550 томів”. Далі він пояснював: “Ці матеріали складають найціннішу частину центрального фонду актових книг”. Він також зафіксував, що “під час перевезення з Опави до Трпісти не досягли місця призначення” два вагони (відправлені 20.01.1945 р.). У цих вагонах були 2 ящики київських актових книг XVI ст., але кількість томів не вказувалася. Геппенер пояснював, що “матеріали значно постраждали через численні перевезення у непакованому вигляді”⁶⁰. У наступній доповідній радянському посольству у Празі (жовтень 1945) він називає цифру 1 175 томів актових книг (XVI–XVII ст.) та 434 томи Румянцевського опису, проте кілька місяців по тому поставив свій підпис під офіційним актом з передавання 717 актових книг. Звичайно, ці розбіжності могли бути обумовлені кількістю ящиків, наявних у зниклих вагонах, але можливо також, що Геппенер рахував фрагменти кременецьких книг окремо або ж включив до загальної кількості ще якісь книги. Незважаючи на всі розбіжності і неточності у даних Геппенера, вони лишаються досі єдиним джерелом, оскільки інші відомості про долю архівалій у Трпісти не виявлено⁶¹. Дехто схильний використати ці розходження, щоб звинуватити американців у “втраті” та наступному приховуванні актових книг, але для такої постановки питання немає підстав, і, звичайно, сам Геппенер першим обов’язково б інформував радянські органи про такий перебіг подій.

Геппенер разом з родиною перебував у Трпісти, коли 5 травня 1945 р., за три дні до закінчення війни в Європі, 3-я американська армія здобула Пльзень, і він опинився під охороною армії США⁶². Першим свідченням про інформованість оперативної секції американської 3-ї армії (G5) про скарги, які знаходились у Трпісти, є липневий “Оперативний звіт” щодо вивезеного майна, музейних, архівних і культурних цінностей, але його зміст дозволяє лише локалізувати ці цінності на військовій карті: “Місце зберігання російських, латвійських та німецьких матеріалів виявлені у Чехословаччині: Трпісти [так!] – P-8349; Кладруби (P-7737), [Тепла Монастери](Стіфт Тіпл – [так!] P-6864), та [Тачау – чеською Тачов] Травхау – [так!] (P-5244)⁶³.

Геппенеру дуже швидко вдалося сконтактувати з радянськими представниками у Чехословаччині, що зініціювало висунення радянських претензій, а з американського боку – започаткувало реституційний процес. Науковець писав, що підготував повний опис київських архівалій у Трпісти, копію якого направив радянським органам, хоча досі цей опис не знайдено. У заяві до радянського військового представника, написаній наприкінці року, Геппенер згадує намагання декого з американців – конкретно названо підполковника Льюїса – умовити його разом з документами виїхати до Америки. Це не підтверджується жодним з американських джерел і, більше того, повністю розходиться з політикою США, що проводилась у цьому питанні⁶⁴. Американські органи, очевидно, настільки не зацікавилися київськими архіваліями, що навіть не відрядили військового представника архівної, музейної та культурної служби, щоб вивчити й оцінити їх або навіть занести їх до опису Мюнхенського

збірного пункту, як це було зроблено щодо художніх, археологічних та етнографічних цінностей з України та інших регіонів СРСР. Разом з тим, це жодним чином не применшує заслуги Геппенера, який особисто супроводжував архівалії у зворотному напрямі, до Києва.

5. Роль Миколи Геппенера та його повоєнна доля

Доля і обставини нацистської евакуації частини Київського архіву давніх актів, а також інших київських манускриптів і стародруків безсумнівно фокусується на постаті Миколи Геппенера (1901–1971), вченого, філолога-славіста, який походив з родини прибалтійських німців і якого нацисти відрядили з Києва разом з архівними документами. Він провів півтора роки у полоні, пересуваючися від пункту до пункту разом з вивезеними архіваліями. Що найважливіше, він робив під час цього шляху нотатки, а наприкінці війни надіслав детальні звіти радянським органам про архівні вантажі та їхню долю. Якщо б ці органи і надалі консультувалися б з ним, пошуки та ідентифікація пограбованих німцями архівних документів здійснювалися б значно швидше. Але, оскільки він працював з німцями, радянські архівісти не довіряли йому. Тому, поки ці архівісти були зайняті пошуками інших втрачених архівів, Геппенер з родиною перебував у концентраційному таборі для переміщених осіб. Нотатки та автобіографічні матеріали, що зберігаються серед особових документів Геппенера в НБУВ, змальовують захоплюючу картину всіх трьох стадій евакуації та, незважаючи на деякі суперечливі цифри, містять суттєві деталі про зміст та місця перебування цих архівалій, тернистий шлях їхньої реституції⁶⁵.

Геппенер (за одним із його звітів) відкинув пропозицію офіцера союзників шукати притулку на Заході, обґрунтовуючи це необхідністю особисто супроводжувати безцінні архівні документи до Києва. Проте цілком очевидно, що він навіть не уявляв собі того важкого життя вигнанця, яке чекало на нього та його родину, коли разом із значною частиною архіву повернувся назад. Спочатку він взагалі не мав роботи, потім йому довелося працювати на фабриці з виробництва скла у передмісті Києва. Тривалий час йому не дозволяли повернутися до бібліотеки, викладати чи займатися науковою діяльністю, попри його високу кваліфікацію та загальну нестачу фахівців такого рівня у Києві. Втім, його доля є лише ілюстрацією жорстокої іронії воєнного та повоєнного культурного розвитку Радянської України.

6. Руйнування споруди КЦАДА під час радянського відвоювання Києва

Поки Вінтер із Геппенером сортували евакуйовані ними до Кам'янця-Подільського архівалії КЦАДА, залишені у Києві архівні книги були знищені. Цілком можливо, що деякі з цих книг могли бути пограбовані, а інші використані як паливо після виїзду Вінтера наприкінці жовтня 1943 р., тому що сама споруда лишалася ще неушкодженою. Корпус Київського університету, де в 1943 р. розміщувався архів, суттєво постраждав, але не через вивезення німецькими архівістами, а скоріше, від

радянських артилеристів під час визволення/відвоювання Києва на початку листопада 1943 р. Та частина архіву, яку нацистам не вдалося вивезти (приблизно дві третини), була повністю знищена. Наприкінці війни лишився лише той фасад червоного університетського корпусу, який виходив на вулицю Короленка. Залишені в ньому неевакуйовані архівні документи на могли бути врятованими через значні пошкодження споруди. Якщо навіть частина з цих архівалій і не була знищена, безсумнівно, вона дуже скоро стала жертвою грабунку. Такими уявляються найвірогідніші пояснення, що випливають з наявних документальних свідчень. Існують заперечення щодо цього пояснення, які ґрунтуються на твердженні, що такі грубі томи дуже важко або взагалі неможливо спалити. Але факт є фактом: і нині, коли наприкінці 2002 р. святкується ювілей КЦАДА, жодної з актових книг або їх фрагментів, залишених німцями у Києві, не знайдено.

Поставлена, але лишається донині не розв'язаною проблема відповідальності за ці непоправні збитки. Радянська повоєнна позиція виходила з того, що нацисти замінували університетський будинок як мінімум у п'яти місцях і що Київський архів повністю пограбований і знищений нацистами. Офіційна версія оприлюднена Комісією зі встановлення воєнних збитків (ЧГК) у публікації в "Правде" у березні 1944 р.:

"5 вересня 1943 р. німці підірвали і пограбували один з найдавніших центрів української культури, Київський державний університет ім. Т. Шевченка,...[і разом з тим] були втрачені матеріали історичного архіву давніх актів неоціненого значення"⁶⁶.

Це повідомлення викликає сумнів вже своєю повністю неправдоподібною датою. Ми вже знаємо з німецьких документів, що Вінтер не виїздив з Києва до кінця вересня. Крім того, Вінтер повернувся сюди 9 жовтня, щоб продовжити евакуацію документів архіву, а коли остаточно залишав Київ 21 жовтня, будинок ще був неушкодженим. Ми вже згадували також про наказ Вінтера військовим відносно особливого захисту цього будинку після його від'їзду, через надзвичайну важливість збережених в ньому архівалій для Німецького рейху. Таємна німецька відповідь на звинувачення "Правди" була підготовлена фахівцями-культурологами з Ратібору і містила рішучі заперечення радянським спробам приписати німцям всі руйнування в Києві. Там визнавалася німецька відповідальність за певні руйнування, проте рішучо стверджувалося, що "споруда Київського університету була знищена виключно в результаті обстрілу радянською артилерією"⁶⁷. Висувалася також думка, що будинок університету (або принаймні його частина) було заміновано радянськими підпільниками ще 1941 р., перед вступом німецьких військ, разом з іншими будинками у центрі Києва, але ці міни спрацювали під час бомбардування або артилерійського обстрілу наступаючої Червоної армії. Така думка не могла бути правдивою, оскільки в цьому будинкові знаходилося бомбосховище, а також тому, що німецькі фахівці-сапери дуже уважно обстежили архівні споруди після того, як було виявлено підривні заряди у Лаврі, в тих будинках, де розміщувалася частина історичного архіву⁶⁸.

Дещо інша версія подій міститься в офіційному звіті про архівні збитки, датованому листопадом 1944 р.:

“У вересні 1943 р. до Німеччини було відправлено сім автомашин з документами Архіву давніх актів, у супроводі директора архіву, др. Вінтера... Перед тим, як залишити Київ, гітлерівські негідники підірвали і знищили будинок Київського державного університету, внаслідок чого були повністю знищені всі документи, книги, спеціальне обладнання, описи Київського центрального архіву давніх актів, що лишилися в ньому”⁶⁹.

Інші свідки київських подій, яких допитували вже після війни, розходяться між собою щодо того, була чи не була замінована споруда, що надає більшої віри німецьким спростуванням звинувачень “Правды”, про які йшлося вище. Хоча дії нацистів із руйнувань на українській території випливають з наказу “про випалену землю”, виданого Гімmlером та Герінгом у вересні 1943 р., ми вже знаємо, що Вінтер віддав будинок КЦАДА під спеціальний захист військових через його унікальні архівні фонди⁷⁰. Але є підтвердження того факту, що відступаючі частини вермахту підірвали деякі споруди у Києві. Тому, хоча результат остаточного знищення архівних фондів є очевидним, обставини його досі не з’ясовані. На наш погляд, більш вірогідно покласти провину за ці нищення на безсистемний гарматний обстріл радянських “визволителів”, ніж на відступаючих німців.

Внаслідок усіх цих подій Центральний архів давніх актів дійсно припинив існування в Києві. Його сумна доля була остаточно вирішена за місяць, коли із впровадженням урядової постанови, прийнятої ще 1941 р., його було формально ліквідовано як самостійну установу, а фонди влило до об’єднаного Центрального історичного архіву Української РСР у Києві⁷¹. Оскільки насправді у грудні 1943 р. КЦАДА не мав ані фондів, ані власної споруди, було достатньо легко понизити його статус і перетворити на відділ давніх актів нового архіву.

7. Повоєнна радянська пропаганда стосовно нацистських пограбувань і нищень

Німецька версія щодо знищення будинку архіву в результаті брутального радянського наступу на Київ набуває більшої вірогідності з огляду на ту незграбну пропаганду, що тиражувалася радянським режимом наприкінці війни.

Як свідчить наведена вище цитата із звіту ЧГК по Києву, радянські органи звинуватили “нацистських варварів” у всіх значних нищеннях міста.

Невдовзі після визволення Києва зі заслання був запрошений колишній директор ЦАДАК Віктор Романовський, щоб своїм високим авторитетом ученого засвідчити воєнні втрати⁷². Не маючи ніяких відомостей щодо долі евакуйованих документів і взагалі жодної інформації про їх вивезення, він констатував, що “все це багатство було знищено німецькими варварами”⁷³. Всупереч твердженню В. Романовського, вже на час публікації його статті у Кам’янці-Подільському під радянським архівним контролем перебувала значна частина фондів цього “повністю знищеного архіву”. Саме у цей час Микола Тищенко, історик-архівіст, вивезений

нацистами до Кам'янця, знаходився під радянським арештом і готував ті матеріали про евакуйовані з Києва німцями архівалії, що стали “офіційним” радянським списком. Ідеологічний запал вкупі з непоінформованістю, характерні для статті Романовського 1944 р., на жаль, стали симптоматичними для тієї хмари секретності й непоінформованості, яка призвела до невдач спроб локалізувати втрачені київські архівалії. Самому Романовському вже ніколи не дали можливості виправити статтю і, незважаючи на його прохання, ніколи не дозволили повернутися до роботи в Київському архіві. Такі некоректні пропагандистські твердження глибоко вкорінювались у масову свідомість.

Попри американську реституцію і повернення радянській стороні значної частини архіву наприкінці 1945 р. (як ми побачимо нижче), опублікований у “Правде” звіт ЧГК був використаний як офіційне радянське свідчення, подане до Нюрнберзького трибуналу з військових злочинів у 1946 р., що і стало частиною офіційного судового звинувачення⁷⁴.

8. Американська реституція – архівалій із замку Трпісти

Культурні цінності з Києва і Риги, разом з кількома ящиками з Пскова, знайдені Третьою армією США у богемському замку Трпісти на північний захід від Пльзеня, склали другий офіційний реституційний трансфер, переданий США СРСР 25 жовтня 1945 р. Він був навіть більшим, оскільки до нього додали ще томи архівних документів і музейних цінностей, пограбованих нацистами у Ризі, більшість з яких перебувала у ближньому монастирі Кладруби. Цінності супроводжували латиські архівісти та музейники, у тому числі Марія Грінберг.

Жовтневий (1945) транспорт до СРСР, що загалом складався майже з 25 товарних вагонів, містив значні архівні та музейні цінності з Риги; стародруки, рідкісні книги та рукописи з Бібліотеки Академії наук у Києві, знайдені у тому ж замку. Копія офіційного акта передавання матеріалів (разом з десятисторінковим переліком) підписаного представниками американських та радянських органів у жовтні 1945 р., що зберігається у Національному архіві США, нещодавно опублікований в електронному виданні⁷⁵. Але його радянський відповідник досі не знайдено.

Перелік київських архівалій міститься на останній сторінці й підписаний Геппенером. Оскільки нас цікавлять переважно актові книги, КЦАДА то у списку зафіксовано повернення 717 томів судових актів (XVI–XVII ст.), 437 томів Генерального опису Малоросії (XVIII ст.) та трьох ящиків бібліотечних книг ЦНБ⁷⁶. Більша частина транспорту (зрозуміло, і переліку) містила ризькі архівні та бібліотечні цінності; їх підписала Марія Грінберг як представниця латиської сторони. Геппенер у січні 1946 р. прибув у Чоп, супроводжуючи транспорт до Києва. Згідно з його рапортом, транспорт вибув звідти 2 лютого 1946 р. До зусиль радянських архівістів з пошуку інших київських архівалій у Чехословаччині його не залучали⁷⁷.

9. Радянський повоєнний пошук і повернення

А. Кам'янець-Подільський.

На початку 1946 р. ЦДІАК отримав з Кам'янця-Подільського “два товарних вагони, де містилися 41 181 одиниць, 232 в'язок, і 2,4 тонни матеріалів”. У звіті ЦДІАК відзначалося, що “20 000 одиниць зберігання знаходяться у повному безпорядку”, а “інші матеріали (за винятком тих, що у стані розсіпу) виявилися у середньому стані безладу”. Необхідно було якнайшвидше систематизувати 1 200 кг розсіпу, що належав до різних фондів відділу давніх актів⁷⁸. Інші документи у Кам'янці було знайдено пізніше, деякі з них – аж у 1990-х роках⁷⁹.

Ми досі нічого не знаємо про долю тих різноманітних архівалій, що були пограбовані у Вінниці на маршруті вивезення і складали, виходячи з німецьких документів, загублену половину вагона. Вже в 1979–1981 рр. один збирач та ділок-антиквар з Вінниці пропонував частину втрачених архівалій ЦДІАК для придбання, і архів був готовий викупити у різні часи приблизно 200–300 грамот. Архівісти були впевнені, що цей ділок та ще дехто в тому регіоні мають й інші архівні документи, але Головархів, навіть працюючи разом з органами МВС, не зміг знайти їх⁸⁰. Кілька бібліотекарів – знавців рукописів у Києві та Москві повідомили мені, що і до них зверталися незнайомі особи та ділки-букіністи з пропозиціями придбати рукописні томи й історичні документи, які, очевидно, походять з Київського архіву.

Б. Опава (тоді Тропшау).

Поки Геппенер з родиною знаходився у замку Трпісти, разом з київськими архіваліями подорожував під охороною у вантажному вагоні, з табору для переміщених осіб намагався співпрацювати з радянськими органами, що займалися репатріацією, він, поза сумнівом, мав дуже приблизне уявлення, або, скоріше, абсолютно нічого не знав про ту грандіозну картину, що склалася з усіх подій і дипломатичних зусиль, вжитих певними органами СРСР з метою з'ясування місця знаходження та організації повернення втрачених українських архівалій.

4 травня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР направив Берії, до Москви, телеграму. Суворо засекречена інформація повідомляла про те, що “цінні документальні матеріали з історії України були вивезені за часів окупації, а нині з'ясовано, що частина з них знаходиться в Опаві та Берліні”. Спеціальна згадка була зроблена про “документи Румянцевського опису Малоросії та інші матеріали, датовані XV–XVIII ст., вивезені з Київського центрального архіву”. Берію просили дати наказ “про відрядження до Німеччини та Чехословаччини 4-х працівників архівних органів НКВС УРСР”⁸¹. Чотирма працівниками, відрядженими з України, були Павло Іванович Павлюк, заступник начальника Архівного управління НКВС УРСР, Іван Павлович Олійник, начальник архівного відділу Київського обласного управління НКВС, Гордій Семенович Пшеничний, директор Центрального державного архіву кінофотофонодокументів, та Григорій Прокопович Неклеса, заступник начальника архівного відділу Львівського обласного управління НКВС.

Наступного дня надійшла інформація, в якій згадувалися “150 000 справ архівних матеріалів, евакуйованих з Риги під командою німецького архівіста др. Дьольфера, про які відомо, що вони перебувають у Троппау, та більше 100 000 справ, вивезених до Чехословаччини з Київського центрального архіву давніх актів”⁸². Звіт Архівного управління від 4 вересня 1945 р. свідчив про те, що полковник Чернелевський інформував про транспорт з 6 товарних вагонів на ст. Троппау, де до них приєдналися ще 8 вагонів, якими опікувався Павлюк, і весь цей транспорт із 14-ти вагонів підготовлений до виїзду спочатку до Києва, а потім – до Риги⁸³. Це переконливо свідчить про повернення тих архівалій, що знаходилися в Опаві, тому що транспорт з 10-ти товарних вагонів у Трпісти, супроводжуваний Геппенером, потрапив до рук радянських органів тільки після 25 жовтня 1945 р. В Опаві були, як свідчать звіти Павлюка, знайдені також деякі київські архівалії, втрачені на маршруті між Опавою і Трпісти. Їх виявила українська архівна делегація під проводом самого Павлюка. За річним звітом ЦДІАК 1945 р., наприкінці його “до архіву надійшли два з половиною залізничних товарних вагони архівних документів і друкованих матеріалів з Чехословаччини”⁸⁴.

10. Повоєнний тиск, помилки у підрахунках і каталог втрат

Оскільки теза про повне нищення КЦАДА широко використовувалася у міжнародній пропаганді як доказ жорстокості нацистських нищень та пограбувань, було дуже важко повернутися до фактів і дослідити, яка ж частина архіву існувала у повоєнні радянські десятиліття. Протягом усього радянського періоду цей режим вважав за краще пропагандистські демонструвати жахи про повну втрату евакуйованих нацистами архівалій. Він ніколи публічно не згадував про американську допомогу щодо повернення архівів з пільзенського регіону Чехословаччини. Применшувалася кількість архівалій, повернутих з Кам'янця-Подільського, і тих актових книг, що повернулися з Опави. Було піддано остракізму справжнього вченого, який відкинув американські пропозиції щодо отримання притулку і супроводжував фонди КЦАДА додому. Пізніше, у післявоєнні десятиліття, факти і обставини воєнних втрат ніколи об'єктивно не досліджувались і не уточнювались через неможливість суперечити повідомленому у “Правді” про нацистське нищення приміщення архіву або ж наведеним у звіті Тищенка даним про вивезення до Німеччини всіх 5 838 актових книг. Разом з тим, певний прогрес у наближенні до правди все ж спостерігався. 19 давніх актових книг було знайдено у Мінську, одна – у Ризі, що в обох випадках пояснювалося процесом і обставинами нацистської евакуації та процесом повернення⁸⁵. Деякі актові книги Київського магістрату передано до Держархіву м. Києва, інші, датовані кінцем XVIII ст., виявлені в обласних архівах.

Для ілюстрації зневаги до давньої української історії протягом майже всього повоєнного періоду достатньо наголосити на незначному інтересі радянського режиму до збереженої частини колекції КЦАДА. Можна назвати як виняток лише короткий період між кінцем 1950-х та початком 1960-х, коли друком вийшли три томи опису актових книг Кременець-

кого земського суду; рецензії на це видання коментували воєнну долю архіву⁸⁶. Ще більше ускладнило справу те, що актові книги, повернуті до Києва, починаючи з кінця 1954 р. були перефондовані за окремими фондами відповідно до походження, що повністю внесло безлад у їх класифікацію та нумерацію, зроблену сто років тому⁸⁷. Нові фондові номери різнилися від тих, що були надані напередодні Другої світової війни, до того ж, розпочата тоді реорганізація не була завершена, а в повоєнний період не відновилася. Незважаючи на розпочате у 1956 р. перевпорядкування, не було створено каталога, який би відбивав нову схему з посиленнями на первісні номери. Для внутрішнього користування у 1956 р. підготували лише просту перевідну таблицю, але вона складалася тільки з первісних номерів, наданих у 1862–1864 рр., та наново наданих номерів фондів і одиниць зберігання⁸⁸.

У зв'язку з працею над моїм довідником про українські архіви та запланованою роботою над другим томом, я розпочала збирати всі дотичні матеріали та бібліографію про Київський архів давніх актів, що раніше ніколи не були предметом комплексної публікації. Під час появи цього довідника у 1988 р. він містив лише коротку описову статтю про фонди архіву й дані про актові книги, зібрані з усіх опублікованих відомостей про воєнні збитки⁸⁹. Що ж до первісної колекції судових актових книг, то я підготувала окрему ґрунтовну публікацію на мікрофішах усіх 59 внутрішніх описів, опублікованих до 1917 р., випущену в Нідерландах, з моїм історичним нарисом⁹⁰. Анотовану бібліографію цих описів включено до мого англомовного довідника 1988 р.⁹¹

З огляду на повне перевпорядкування колекції актових книг відчувається потреба в публікації більш ґрунтовної перевідної таблиці як невід'ємної складової повноцінного путівника Київської колекції давніх судових актових книг. Наприкінці “радянського” періоду було оприлюднено кілька ідей щодо створення нових пошукових засобів до цієї колекції⁹². У моїй передмові до публікації на мікрофішах внутрішніх описів містився заклик до створення більш докладної перевідної таблиці⁹³. Однак через нестачу кадрів та ресурсів у ЦДІАК у період після 1991 р., фактично лише два роки тому, 2000 року, було накреслено план створення електронного каталога всієї колекції. Першим його етапом є підготовка докладної перевідної таблиці, яка б охоплювала всі актові книги, що раніше знаходилися в архіві, в тому числі втрачені протягом Другої світової війни, з посиленнями на їхні номери 1862–1864 рр.⁹⁴ Наступним кроком буде трансформація цієї перевідної таблиці в електронну базу даних, яка б містила інформацію про всі давні актові книги КЦАДА, з вказівкою на їхні сучасні архівні шифри, включаючи ті, що нині вважаються втраченими.

На честь 150-ліття ЦДІАК з'явився перший випуск видавничої серії, яка передбачає публікацію факсиміле дореволюційних видань подокументних описів паралельно з сучасним описанням актових книг. Це перші п'ять актових книг Володимирського гродського суду⁹⁵. За іронією долі, ми зіткнулися із ситуацією, яка змушує повторювати пріоритети ХІХ ст., і знову проєкт публікації подокументних описів переує підготовці ґрунтового каталога всієї колекції. Натомість ми маємо нагальну по-

требу створити повний каталог всієї первісної колекції. Нам потрібно готувати новий каталог, що містив би точні посилання на первісні списки Станкевича і Каманіна, раніше підготовані внутрішні описи, з відомостями, які саме з актових книг Київського архіву давніх актів періоду до XIX ст. описані, а які досі вважаються втраченими.

11. КЦАДА як символ архівного трюїзму повоєнної радянської доби

Усталені концепції радянського та пострадянського архівного світу зберігають пропагандистські твердження щодо тотального нищення та/або тотального грабування Київського центрального архіву давніх актів. КЦАДА насправді став символом нацистських архівних злочинів, що й досі має глибокий вплив на пострадянське політичне протистояння, зокрема стосовно реституційних претензій щодо Німеччини та інших країн. Не далі як у травні 1993 р., наприклад, колишній директор Особливого архіву в Москві (нині частина РДВА) обстоював право Російської Федерації не повертати вивезені радянськими органами архіву, посилюючись саме на німецькі пограбування Київського архіву давніх актів⁹⁶.

Навіть учений-архівознавець В. І. Цаплін, який опублікував своє ґрунтовне дослідження радянських реєвакуаційних операцій вже 1997 р., виявився не досить інформованим з цього питання. В його статті, датованій тим роком, голосливо стверджується, що радянські органи не змогли влаштувати повернення всіх актових книг, що перебували у Трпісти і Кладруби, і проголошується, що частина архівалій “могла бути вивезена до Баварії і нині знаходиться у Західній Німеччині, Швеції або навіть у США”⁹⁷. Таке плутане твердження ґрунтується на помилкових, суперечливих або неповних звітах, що направлялися до Москви українським архівним керівництвом. Стаття Романовського та інформація ЧГК говорили про тотальне нищення, натомість Тищенко свідчив, що “5 838 актових книг вивезено до Німеччини”. Нині побутуючі помилкові або неповні дані про трагедію протягом післявоєнних десятиліть насправді народжені також і фактом засекреченості архівів, що призводило до того, що навіть київські архівісти-професіонали або Цаплін (у 1960 р.) та інші у Москві не мали доступу до дотичної документації, а якщо й мали, то їм не дозволялося цитувати німецькі документи воєнного часу чи папери Геппенера (і ті, й інші знаходилися на таємному зберіганні у Києві). Ці документи нині проливають багато світла і на те, що німецькі архівісти робили з архіваліями КЦАДА, і на те, що саме було залишено на різних пунктах маршруту вивезення⁹⁸.

Нині ми достеменно впевнені, що та частина київського архіву (приблизно дві третини), яку німці не змогли вивезти, була висаджена у повітря під час визволення міста Червоною Армією на початку листопада 1943 р. Більша частина вивезеної нацистами партії – за іронією долі, саме завдяки німецькій евакуації – була врятована (у Кам’янці-Подільському та Опаві). Найцінніша частина була повернута армією США із Західної Богемії, а все інше, що залишилося після нацистського пограбування, було віднайдено українськими архівістами в Чехословаччині. Доля Київського архіву давніх актів репрезентує трагічну іронію синдрому культурних втрат та знахідок Другої світової війни. Але крайнощі радянської

пропаганди в минулі десятиліття настільки затемнили всю справу, що й сьогодні, коли ЦДІАК святкує 150-ту річницю заснування своєї найдавнішої складової, чимало деталей цього процесу лишаються нез'ясованими.

¹ Див. мою статтю: Археографія на службі імперської політики: заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – Київ, 1997. – С. 11–33. Попередня англійська версія: *Archeography in the Service of imperial Policies: The Founding of the Archeographic Commission and the Kiev Archive of Early Record Books*, (Harvard Ukrainian Studies (1993 [1996], no. 3/4). – P. 27–44.

² Станкевич Э. Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве // Университетские известия. – 1862. – № 6. – С. 1–38. – № 9. – С. 3–8 [39–44]; 45–68; 1863. – № 1. – С. 69–92. – № 2. – С. 93–108. – № 5. – С. 109–124. – № 6. – С. 124–148; 1864. – № 6. – С. 149–172; № 8. – С. 173–188. – № 12. – С. 189–216. Див. анотований список на (RKG – НК-33) та супровідну бібліографію у статті про ЦДІАК у моїй загальній праці: *Archives and Manuscript Repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia, Book 1: General Bibliography and Institutional Directory* (Princeton: Princeton University Press, 1988; reprint microfiche edition: IDC Publishers, Leiden (R-18, 866), pp. 163–195.

³ ЦДІАК, ф. 237, спр. 73, арк. 1–14. Друга частина цієї справи під назвою “Прибавление к списку актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”, містить рукописне доповнення списку до № 5885 (арк. 112–115); машинописний додаток до № 5938 (арк. 116–123), а також топографічний покажчик (арк. 136–139). Дату останнього доповнення не вказана.

⁴ Центральний архів стародавніх актів у Києві: Збірник статей / За ред. В. О. Романовського. – К., 1929.

⁵ Цитується за: ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 1733, арк. 28. Подробиці щодо репресій стосовно архівістів Київського архіву відбиті у звітах архіву за 1930-ті роки. Особливо викривальним є звіт, датований 03.12.1934: “Висновки про Всеукраїнський ЦДА у Києві (за матеріалами обстеження 31.01–03.02.1934)” – ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 76–83. Див. також звіти, датовані 29.04.1932 р. (спр. 1618, арк. 26) та 1934 р. (спр. 1733, особливо арк. 6–8).

⁶ Там само, ф. 14, оп. 1 спр. 1724, арк. 76, 77, 79, 80.

⁷ Там само. Наступні звіти – всі російською мовою – повторюють безліч подібних звинувачень. Так, у звіті за 1934 р., серед іншого, пояснено причину звільнення Оглоблина (Там само, спр. 1733, арк. 7). Про цю ж причину звільнення – “впровадження буржуазного націоналізму у наукову роботу архіву” – раніше згадувалося в емігрантській публікації Василя Омельченка: Олександр Оглоблин (життя і діяльність) // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина // *Collected Essays in Honor of Professor Alexander Ohloblyn* (New York, 1977), p. 59 [Українська Віл'на Академія u SshA, *Наукowy zbirnyk* 3].

⁸ ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 1842, арк. 20. Див. також додатковий звіт кінця 1930-х років: спр. 1930, арк. 75–83.

⁹ Там само, арк. 82. Один з них прийшов до архіву в 1935, другий – у 1938, три інші – у 1940 рр.

¹⁰ Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 136. *Його ж.* Діяльність архівних установ Української РСР в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945) // Архіви України. – 1975. – № 2. – С. 9; *Гудзенко П. П.* Історичні архіви України у дні Великої Вітчизняної війни // НІБ. – 1958. – № 2(32). – С. 31.

¹¹ Приміром, датований 25.11.1941 р. звіт фіксує 25 вантажних карток архівних документів, направлених з Київського та Харківського історичних архівів до Зластоуста (Челябінська обл., РРФСР) у супроводі київського архівіста А. І. Грінберга

та його родини (ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 2131, арк. 26, 33, 126), але не із КЦАДА. Відносно повний радянський евакуаційний список з України (як додаток до звіту начальника Управління державними архівами НКВС УРСР військового часу; Златоуст, 04.12.1941): ГАРФ, ф. 5325, оп. 10, д. 856, л. 41–51. Див. також список із 154 фондів Історичного архіву ім. Антоновича (до складу якого входив КЦАДА) “Список № 18 фондів і частин фондів, вивезених більшовиками, з Головного історичного архіву ім. Антоновича” (ЦДАВО, ф. 3847, оп. 225, арк. 10–13). Ширший контекст архівної евакуації з України див.: Grimsted P. K. *Trophies of War and Empire*. – Pp. 188–197.

¹² Див. перші звіти серед документів нацистського періоду Історичного архіву ім. Антоновича, включаючи його перший відділ, як стали називати КЦАДА за нацистської окупації, частина з яких зберігається у ЦДАВО, ф. 3847, Головний історичний архів ім. Антоновича. Такі деталі згадуються, зокрема, у документах: “Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича: Відчит (звіт) за жовтень 1941 р.” (ф. 3847, оп. 1, спр. 5, арк. 3–4) та “Річний звіт I Відділу Головного історичного архіву (кол. КЦАДА) (01.10.1941–01.10.1942)”, підготовлених за керівництвом Н. Полонської-Василенко (ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 30–31).

¹³ Ці пункти містяться, наприклад, в одному з подібних планів, знайденому серед німецьких документів, залишених у Києві, СІТ ДОС (ЦДАВО, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 11–12(?)), що цитується разом з додатковими прикладами у передмові до: Корпусу магдебурзьких грамот. – С. 24–25.

¹⁴ Див. розділ, присвячений зібранню Ліббрандта в праці Camphausen, G. *Die wissenschaftliche historische / russlandforschung im dritten Reich 1933–1945* (Frankfurt-am-Main: Peter Lang, 1990). – Pp. 213–214 [Europäische Hochschulschriften, Series III: “Geschichte und ihre Hilfswissenschaften,” 418], але ця розвідка не пов’язана з пограбуванням документів німецьких громад з України. Для з’ясування цього питання див.: Grimsted P. K. *Trophies of War and Empire*. – Pp. 198–205.

¹⁵ Німецькою – Institut zur Erforschung des Magdeburger Stadtrechts E. V. Він розміщувався спочатку на Neuer Weg 6/7 (до жовтня 1944 р.), а потім на Breiter Weg 100, I. Діяльність Магдебурзького інституту заслуговує на більш докладне вивчення в контексті нацистської окупаційної політики воєнного часу та їх архівних пріоритетів, але місцезнаходження цих матеріалів ще не виявлено.

¹⁶ Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х–40-х років ХХ ст. // Упор. Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. – К., 2000. Я, більше ніж хтось інший, налаштована оцінити і вітати цю публікацію, тому що особисто протягом 12-ти років своєї праці в архіві вивчила більшість цих документів, що відбивають діяльність німецької архівної адміністрації у Києві і зберігаються у ЦДАВО. Вражена значенням та пріоритетом, які німці надавали цьому проекту під час війни, я сама збиралася написати про нього, але не була впевнена, що знайду щось додатково про Магдебурзький інститут у Німеччині. Нарешті мені пощастило виявити кілька додаткових документів щодо Магдебурзького інституту в інших архівах, тому радю за упорядників, які знайшли більше дотичної інформації про кийвські археографічні проекти, в тому числі серед документів Віктора Романовського, що збереглися у Ставрополі. Див. також першу інформацію В. Ульяновського щодо проекту: Ульяновський В. “Корпус магдебурзьких грамот українським містам” забутий проект // Самоврядування в Києві: історія та сучасність (Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права, Київ, 26–27 листопада 1999 р. / Dietsch-ukrainische Konferenz anlässlich des 500-jährigen Jubiläums der Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew. – Київ, 2002. – С. 100–122.

¹⁷ Перший звіт Ф. Кляйна “Bericht über die Archiv – und Forschungsverhältnisse im reichskommissariat Ukraine Ninsichtlich der deutschen Rechtsforschung” (Київ, 12 червня 1942) (ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 84–87), а також його довший рапорт, написаний після повернення до Магдебурга, “Bericht über meine Reise nach

der Ukraine (кінець[1942]): ЦДАКО, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 40–57; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 115–138 (німецький оригінал); с. 142–165 (російський переклад). Детальні біографічні дані (разом з бібліографією) про найвидатніших українських учених, задіяних у цій справі, наведено на с. 199–214; біографічні відомості про інших подаються у примітках. Фотокопії попередніх праць, підготовлених до друку ВУАН, зберігаються у ЦДАКО, ф. 3206, оп. 5, спр. 15, арк. 511–602.

¹⁸ Останній з листів, що знаходяться серед документів Вінтера, направлений Герліцем В. Краузу, директору імперського архіву в Троппау (Магдебург, 30.11.1944): ЦДАКО, ф. 3605, оп. 5, спр. 15, арк. 809. Уся добірка вихідних листів опублікована в “Корпусі магдебурзьких грамот”. – С. 76–96 (німецькі оригінали) та 96–114 (російські переклади).

¹⁹ У передмові до “Корпусу магдебурзьких грамот” (с. 24–25) перелічено праці О. Оглоблина, пов’язані з німецькими програмами воєнного часу.

²⁰ Див. нещодавно видрукований путівник за документами цього архіву-музею, що зберігаються у Державному архіві Київської області (ф. Р-2412): Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник / Упор. *Белая О.* – К., 2002.

²¹ Докладніше щодо архівної адміністрації за часів нацистської окупації див.: *Дубик М.* Архівна справа в окупованій Україні: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; а також: *Дубик М.* Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944) // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 35–37.

²² Особова справа Н. Полонської-Василенко (1884–1973) зберігається серед документів архіву воєнного часу (ЦДАКО, ф. 3847, оп. 1, спр. 73). Вона одночасно була професором Київського університету, а згодом, 1942 р., стала заступником Оглоблина на посаді директора Музею-архіву переходової доби.

²³ Див. додаток до донесення Вінтера, направлено до нацистському архівному директорату в Берліні / Потсдам: “Übersicht der in ukrainischen Archiven befindlichen archivalien ehemals polnischer Herkunft, an denen das Deutsche Reich und die Regierung des Generalgouvernements Interesse haben”, додаток № 4 до звіту від 23.09.1941, копія якого знаходиться у Федеральному архіві Німеччини (Berlin-Lichterfelde), серед документів Імперської архівної адміністрації (Reichsarchivverwaltung), R 146/54, fols. 129–130 (1–4).

²⁴ *Полонська-Василенко Н.* “Список архівних матеріалів, яких зараз немає: Відділ актових книг”: ЦДАКО, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 34–38. Додаток до “Річного звіту” III-го відділу Головного історичного архіву (кол. К[иївський] Ц[ентральний] арх[ів] давн[іх] акт[ів]). (01.10.1941–01.10.1942). Власноручно надрукований нею список відсутніх книг з “Відділу давніх актів” див.: там само, арк. 35.

²⁵ Дві з утилізованих за актом експертизи 1938 р. книги були порожніми (№№ 375 та 5671), а третя (№ 388) пошкоджена водою, сторінки її щільно злиплися і зотліли. № 5885 як друковане видання передали до університетської бібліотеки (за надання цих даних, як і щодо опису Каманіна, висловлюю подяку Галині Кулебі).

²⁶ ЦДАКО, ф. 3847, оп. 1, спр. 95.

²⁷ Див. лист Гранцепя Вінтеру (20.07.1942) (ЦДАКО, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 249), де вказано, що у трьох вагонах було вивезено 327 оригіналів грамот (найдавніша 1369 р.) з колекції Археографічної комісії. Інший звіт засвідчує евакуацію до Челябінська чотирьох вагонів з грамотами різних колекцій. Др. Франц Кляйн з Інституту дослідження Магдебурзького права повідомляв, що були евакуйовані два вагони з пергаментними грамотами (XIV–XVI ст.), але він знайшов опис 334 грамот – “Bericht über Archive – und Forschungsverhältnisse im Reichskommissariat Ukraine hinsichtlich der deutschen Reichsforschung” (Київ, 12.06.1942) (ЦДАКО, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 84–87) та “Bericht über meine Reise nach der Ukraine” (без дати [1942]) – Там само, арк. 40–57; ці документи опубліковано: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 115–116, 124. Я невірно висвітлила радянську евакуацію у моїй попередній статті “The Fate of Ukrainian Cultural Treasures during World War II” – р. 69; насправді жоден

з радянських евакуаційних списків, які нині доступні, та будь-які інші джерела не підтверджують факту радянської евакуації жодної з грамот.

²⁸ Перелік втрачених грамот увійшов окремою частиною до списку, підготовленого під керівництвом Полонської-Василенко: “Список архівних матеріалів, яких зараз немає” (ЦДАВО, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 35–38), доданого до “Річного звіту I відділу Головного історичного архіву (кол. К[иївського] Ц[ентрального] арх[іву] давн[іх] акт[ів]) (01.10.1941–01.10.1042)”. Втрачені грамоти Археографічної комісії перелічені на арк. 37, тоді як грамоти з колекції “Нестора-Літописця”, “Серії Б” та інші згадуються на арк. 38.

²⁹ Див. опис колекції Лаврських грамот, складений др. Гразіним (1942) “Verzeichniss der Lawra zu Kiew sibder gestellten Ugrunder” (ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 222–224), перші дві сторінки якого факсимільно відтворено: Доля скарбів української культури... – С. 78–79.

³⁰ Див.: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369–1899 / Упор. *Дашкевич Р. Я., Попова Л. А., Хомутецька З. С.* – Київ, “Наукова думка”, 1971. – С. 3–4. Див. також: *Гіцова Л. З., Яковенко Н. М.* Доповнення до “Каталога колекції документів Київської археографічної комісії” // Архіви України. – 1974. – № 1. – С. 50–63.

³¹ РМВО до RКУ, 29.10.1943: ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, арк. 39.

³² Цей список і супровідний рапорт, адресований Зіпфелю (24.04.1943) і підписаний Вінтером, доданий до попереднього звіту Вінтера від 13.02.1943. Копія, направлена до німецької архівної адміністрації дистрикту Галичина для координації зусиль, зберігається у фонді цієї адміністрації у Львові (ЦДІАЛ, ф. 755, оп. 1, спр. 719, арк. 3–6). Примітка до документа прив’язує його до ранішої інформації Вінтера з Києва, датованої 23.09.1941 (див. с. 28).

³³ Порівнюючи список Вінтера з номерами 1862/1864 рр., можна дійти висновку, що він старанно зафіксував у списку всі волинські документи.

³⁴ Тільки близько половини згаданих ним назв та номерів фондів кореспондуються з єдиним доступним радянським списком фондів КЦАДА довоєнного періоду, але більшість пошукових засобів і архів архіву з 1943 р. були знищені. Найостанній з існуючих списків фондів складений наприкінці 1930-х років (доповнений 1939 р.) див.: ЦДІАК, ф. 237, спр. 70. Ті фамільні папери, що зафіксовані у списку, мали бути перевпорядковані, а номери фондів змінені – між 1939 та 1943 рр., коли їх переписував Вінтер (деякі фондові номери, відбиті у списку Вінтера, у списку 1939 р. обліковано за зовсім іншими фондами); врешті, деякі з цих фондів могли раніше перебувати у Київському обласному історичному архіві. Це питання потребує подальшого аналізу й вивчення.

³⁵ Звіт Матцке до Рейхскомісаріату України (23.10.1943): ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 27, арк. 9–10; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 170–171. Прусський архівіст Вальтер Латцке керував німецькою архівною адміністрацією Генерал-губернаторства (у Кракові) і 1943 р. розпоряджався всіма архівами, звезеними до Троппау – території, в 1938 р. анексованої і включеної до складу Рейху. Див. також власноручні списки помітки (там само, спр. 9, арк. 219, 220 зв.) і транспортні накладні, де подані номери вагонів (арк. 215–218).

³⁶ Тищенко М. (1893–1969), випускник історико-філософського факультету Університету св. Володимира у Києві, у 1920-х роках працював в Академії наук і дуже коротко виконував обов’язки директора КЦАДА (на початку 1930-х), але був репресований. У 1941 р. був відправлений на фронт, де потрапив до полону. Див. біографічні відомості: *Матяш І.* Тищенко Микола Федорович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. Вип. 1. – Київ, 1999. – С. 318–322.

³⁷ ERR HAG Ukraine (Kyiv, 27.IX.43), Anton to ERR Stabsfuhrung, Abt. IIb. Berlin, Bundesarchiv, NS 30/51.

³⁸ Ibid.

³⁹ Вінтер – Рейхскомісаріату (26.10.1943): ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 8 арк. 196–198, та в іншому варіанті: спр. 9, арк. 166–168.

⁴⁰ Латцке – Рейхскомісаріату (23.10.1943): Там само, спр. 27, арк. 9–10; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 170–171.

⁴¹ Вінтер – Гьорліцу (Кам'янець-Подільський, 28.10.1943): Там само, спр. 15, арк. 496–497.

⁴² Див., наприклад, Вінтер – Зіпфелю (26.10.1943): Там само, спр. 9, арк. 163–165; Латцке – Гьорліцу (17.08.1944): Там само, спр. 15, арк. 500–501.

⁴³ Див. копію інструкції Вінтера і Мансфельда командувачу 75-ї німецької дивізії (21.10.1943): Там само, спр. 8, арк. 200–201. Факсимільно відтворено: Доля скарбів української культури... – С. 69–70. Згаданий план Вінтера нині знаходиться: ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 199–199 зв. Див. також рапорт Вінтера Рейхскомісаріату (Кам'янець-Подільський, 26.10.1943): Там само, спр. 15, арк. 496–497.

⁴⁴ Латцке – Рейхскомісаріату (Кам'янець-Подільський, 23.10.1943): Там само, спр. 27, арк. 9–10; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 170–171.

⁴⁵ “Докладная записка архивного работника Н. Ф. Тищенко”: ЦДАВО, ф. 14, оп. 17, спр. 56, арк. 72–73; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 175–177.

⁴⁶ ЦДАВО, ф. 14, оп. 17, спр. 56, арк. 72–73. Див. його додаткову інформацію про втрачений вагон: Там само, арк. 74.

⁴⁷ Див. звіт Вінтера з Кам'янця-Подільського (23.11.1943): Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 165–166; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 173–174; факсимільно: Доля скарбів української культури. – С. 72–73. Див. наступну документацію щодо пограбованого вагона: ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 193–195, 197, а також звіт Вінтера (Кам'янець-Подільський, 29.11.1943): Там само, спр. 27, арк. 34–37.

⁴⁸ Див. кілька адміністративних документів очолюваного Вінтером Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями при Рейхскомісаріаті після його розміщення у Кам'янці-Подільському, які містять важливі деталі цих дій (Там само, спр. 8). Додаткові документи про події у Кам'янці та Троппау є у спр. 27, а частина листування Вінтера потрапила до справ 9 та 15.

⁴⁹ “Докладная записка архивного работника Н. Ф. Тищенко” (Там само, ф. 14, оп. 7, спр. 56, арк. 72–73), “Опись дел Архива древних актов в Киеве, увезенных в Германию немецко-фашистскими войсками” (Там само, арк. 76); обидва документи опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 177, 178.

⁵⁰ Хоча весь список Тищенко складено російською, назва путівника подається українською. У своєму звіті Тищенко, обґрунтовуючи те, що він залишився у Кам'янці-Подільському, пояснює, що він не мав справи з актовими книгами, оскільки це було завданням Геппенера. Однак наведена ним цифра, як ми вже зазначали, відноситься до середини XIX ст., ще до доповнення її Каманінім, і абсолютно не кореспондується з тією кількістю актових книг, що була у КЦАДА на початок війни.

⁵¹ *Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В.* Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам. – С. 38. Вони вважають, що ця кількість кореспондується із заявленою Латцке, відзначаючи при цьому, що Геппенер говорить про 1175 книг, як про це йтиметься нижче.

⁵² “Список фондов Архива древних актов в Киеве, эвакуированных из Киева в г. Каменец-Подольский и сохранившихся в Каменец-Под[ольском] обл[астном] историческом архиве”: ЦДАВО, ф. 14, оп. 7, спр. 56, арк. 77–78; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 178–181.

⁵³ “Опись архивных материалов Архиву древних актов в Киеве, хранящихся в Каменец-Подольском областном историческом архиве” (недатований [1944]): ГАРФ, ф. 5325, оп. 10, д. 1883, л. 45.

⁵⁴ Кляйн – Вінтеру (Магдебург, 03.12.1943): ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 107; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 141 (німецький текст); с. 168 (російський переклад).

⁵⁵ Вальгер – Фогелю. “Archivalienbergung Osten”, Bundesarchive (Koblenz), R. 146/28; факсимільну копію опубл.: Доля скарбів української культури... – С. 76–86. Після того список був опублікований Вінгелмом Ланцем: Arhivmiettelungen... Радянський замок та інші споруди в Троппау, де свого часу розміщувалися київські документи, описані у звіті археографічної експедиції, організованої влітку 1991 р. з метою прослідкувати маршрути київських архівних документів у Чехословаччині (див.: *Боряк Г. В., Яковенко Н. М., Грімстед П.* Меморіальна археографічна експедиція по Чехо-Словаччині: Слідами культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни // Український археографічний щорічник. – Т. 2. – К., 1993. – С. 437–445.

⁵⁶ “Zusammenstellung über die aus der Ukraine nach Troppau überführten Bestände,” підписаний Вінтером (Троппау, 07.12.1944). – ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 114–115; копію опубл.: Доля скарбів української культури... – С. 76–77. Власноручна рукописна копія Вінтера: ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 112–113, а додатковий список: Там само, арк. 180. Троппау включили до складу Рейху 1938 рр.

⁵⁷ Записки Геппенера (Трпісти, 10.06.1945): ІР НБУ, ф. 169, № 162, арк. 2–2 зв.; та (Чоп, 10.01.1946): Там само, № 164, арк. 1–1 зв.; опубл.: Доля скарбів української культури... – С. 87–89, 94–96; Корпус магдебурзьких грамот... – С. 182.

⁵⁸ Замок Трпісти також описаний у звіті археографічної експедиції 1991 р.: *Боряк Г. В., Яковенко Н. М., Грімстед П.* Меморіальна археографічна експедиція... – С. 438.

⁵⁹ Після війни Дюльфер став директором Державного архіву в Магдебурзі, де й помер 197(?) р. Його присутність у Трпісти засвідчує поштова картка, направлена звідти, яка нині зберігається у Прусському таємному державному архіві (Берлін).

⁶⁰ Довідка Геппенера (Трпісти, 10.06.1945): ІР НБУВ, ф. 169, № 162, арк. 1–2; опубл.: Доля скарбів української культури... – С. 87–89; Корпус магдебурзьких грамот... – С. 182.

⁶¹ Копія доповідної Геппенера радянському посольству (Прага, 12.10.1945): ІР НБУВ, ф. 169, № № 163, арк. 1–2; опубл.: Доля скарбів української культури... – С. 90–92; Корпус магдебурзьких грамот... – С. 182–185. Щодо акту передавання від американського військового командування – див. нижче.

⁶² Ми виявили тільки коротку згадку про ці події в “Operational Report of G-5 Section 1 July to 31 July 1945” (20.IX.1945), р. 18. – National archives, College Park, MD, RG 338 (3d Army), box 17. Більш детального американського звіту досі не знайдено.

⁶³ Там само. Див. також інші документи щодо виявлення цінностей американцями та їх переговори з радянськими органами, вже інформованими Геппенером про ці матеріали. У факсимільних копіях опубл.: Доля скарбів української культури... – С. 109–116.

⁶⁴ Заява Геппенера заступнику начальника політичного управління армії полковнику Фомічову (04.12.1945): ІР НБУВ, ф. 169, № 163, арк. 2; опубл.: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 184–185. Можливо, ця заява стосовно американських пропозицій притулку була зроблена Геппенером, щоб полегшити проходження його справи через радянські репатріаційні органи та спілкування з українськими радянськими органами по поверненні до Києва. Той факт, що Геппенер встановив контакт з радянськими представниками у Празі, відбитий у копії його звіту, що зберігається разом з іншими документами української архівної місії в Чехословаччині (літо 1945 р.) серед справ колишнього першого відділу фонду ЦДІАК у ЦДАВО (ф. 4703, оп. 2, спр. 2).

⁶⁵ Див. звіти, доповіді, автобіографічні замітки та інші документи: ІР НБУВ, ф. 169, № № 161–167. Там також є біографічні відомості та документи про його страждання після повернення до Києва по війні. Деякі з них опубл.: Доля скарбів української культури... – С. 87–108; Корпус магдебурзьких грамот... – С. 182–188.

Див. також ґрунтовну розвідку: *Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського // Український археографічний щорічник. – Т. 2. – К., 1993. – С 32–37.*

⁶⁶ “Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их пособников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в г. Киеве” // Правда. – 1944. – 1 марта. Оригінал зберігається у фонді ЧГК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 8, л. 1–4; Акт (02.12.1943): Там же, л. 6.

⁶⁷ “Bolschewistische Greuelpropaganda über ‘Zerstörungen und Grausamkeiten der deutschfaschistischen Eroberer in der Stadt Kiew’,” підписано Рейнхардом; це додаток до цілком таємного меморандуму (Берлін, 13.04.1944). Переклад статті з “Правди”, зроблений у Ратіборі, зберігається разом з рапортом Айнзайнштабу Рібентропа: Stabsführung IV/3 (Ratibor, 15.04.1944), ВАВ, R 6/170, fols. 47ff; U.S. National Archives, EAP 99/1085.

⁶⁸ Див. детальніше про розмінувальні зусилля німців та альтернативний рахунок нищень у Києві: Grimsted P. K. *Trophies of War and Empire*. – P. 184–188.

⁶⁹ Звіт 13.11.1944: ЦДАВО, ф. 14, оп. 7, спр. 2702, арк. 15–16.

⁷⁰ Стосовно нацистського наказу про “випалену землю” див.: *Reitlinger G. The House built on Sand: conflicts of German Policy in Russia, 1939–1945* (London, 1960 pp. 218–223). Наказ Герінга німецькою мовою повністю віддрукований в англійській версії матеріалів Нюрнберзького трибуналу: *Trial of the Major War Criminals*, vol. 36, pp. 307–10 (doc. no. 317-EC, exhibit USA-786); наказ Гімmlера вміщено: vol. 38. p. 210 (doc. no. 007-NO, exhibit GB-592).

⁷¹ Офіційна постанова Раднаркому УРСР № 205 від 24.06.1941, була введена у дію лише у грудні 1943 р.: *Митюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 132.*

⁷² Після першого арешту у січні 1931 р. Романовського виправдали, але дуже скоро арештували знов і 1934 р. посадили до концтабору, а потім направили у заслання. У 1940–1947 рр. він працював викладачем у Карагандинському педінституті, а з 1947 р. і до самої смерті у 1971 р. – професором, зав. кафедрою історії СРСР у Ставропольському педінституті. Див. ґрунтовну біографічну довідку, бібліографію його праць, складену ним власноручно, та автобіографію: Корпус магдебурзьких грамот... – С. 200–208.

⁷³ *Романовский В. А. Киевский архив давних актов // Исторический журнал. – 1944. – № 5/6. – С. 92–93.*

⁷⁴ Копія звіту ЧГК, вперше опублікованого у “Правде” 1 березня 1944 р., стала одним з перших радянських документів, наданих Нюрнберзькому трибуналу 1945 р.: ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, д. 94, л. 194–197.

⁷⁵ У ньому йдеться про 1160 ящиків (22 товарних вагони): Archives, College Park, MD, RG 260 (OMGUS), Restitution and Custody Receipts, Box 40. “Restitution Transfer 2,” *U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States*, compiled with an Introduction by Patricia Kennedy Grimsted; Foreword by Michael J. Kurtz (CD-ROM ed. Washington, DC: GPO, 2001; Prepared in collaboration with the U.S. National Archives).

⁷⁶ Див. різні звіти щодо повернутих київських матеріалів, цитовані Цапліним: *Цаплин В. В. О розыске документов, похищенных в годы войны из архивохранилищ СССР // Отечественные архивы. – 1997. – № 6. – С. 18–20.*

⁷⁷ Див. записи Геппенера [Чоп, Карпатська Україна – нині Закарпатська область], 10.01.1946. ІР НБУВ, ф. 169, № 164. Факсимільна публікація: Доля скарбів української культури... – С 93–96.

⁷⁸ Див. план ЦДІАК на 1946 р. (датований 06.02.1946): ЦДАВО, ф. 4703, оп. 1, спр. 19, арк. 5 та 10. Інші відомості, дотичні привезеним з Кам'янця архіваціям, див. в інших планах та звітах ЦДІАК, приміром, за липень 1944 р. (Там само, спр. 6, арк. 7) та за 1944 р. (від 31.01.1945): Там само, спр. 7, арк. 14; План ЦДІАК на 1945 р. (Там само, спр. 14, арк. 1–2) та звіт за 1945 р. (Там само, спр. 15, арк. 11).

⁷⁹ Про відкриття у Кам'янці-Подільському див.: *Пшеничний А. П.* Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны // Отечественные архивы. – 1992. – № 4. – С 91.

⁸⁰ Колишня директор ЦДІАК Любов Гісцова люб'язно розповіла про свої спроби знайти ці документи і ознайомила мене з однією справою, що містила переліки багатьох документів та листування щодо переговорів з повернення. У цій справі є також копії з документів Геппенера, що свідчать про знайомство з ними архівістів ЦДІАК та їх спроби дізнатися про втрачені актові книги й документи.

⁸¹ ГАРФ, ф. 5325, оп. 10, д. 2029, л. 1.

⁸² Заступник Наркома внутрішніх справ СРСР Чернишов – Я. Чадаєву (05.05.1945): Там же, л. 5–5 об.

⁸³ Там же, л. 23.

⁸⁴ ЦДАВО, ф. 4703, оп. 1, спр. 15, арк. 11. Це було за два місяці до того, як транспорт Геппенера прибув до Києва. 1989 р. я готувалася особисто розпитати у Києві Павлюка і Пшеничного про їх місію в Чехословаччині, але вони не змогли повідомити мені додаткові деталі. Пізніше я знайшла більш детальну інформацію у звітах Павлюка, зокрема листи Павлюка Никитинському (Прага, 09.08.1945): ГАРФ, ф. 5325, оп. 2, д. 1353, л. 81; ЦДАВО, ф. 14, оп. 7, спр. 56, арк. 37–39.

⁸⁵ Деякі деталі щодо повернення актових книг подано: *Ковальський Н. П.* Источниковедение. – Ч. 4. – С. 40–43. Архівісти ЦДІАК нині збирають дані про ці повернення, і є надії на те, що таку інформацію буде включено до бази даних про актові книги КЦАДА, яка нині готується.

⁸⁶ Кременецький земський суд: Описи актових книг XVI–XVII ст. / Упор. *Попова Л. А., Хомутецька З. С., Чутулова В. Д.* – Т. 1–3. К., 1959–1965. Див. Рецензію Л. М. Родомьоткіна. // УІЖ. – 1960. – № 6. – С. 154–155.

⁸⁷ Як впливає з докладного протоколу наради у ЦДІАК, що відбулася наприкінці 1954 р. і була присвячена обговоренню цього проекту з перевпорядкування, завідувач відділу давніх актів та багато інших фахівців були проти цього, але на них дуже тиснули згори: “Протокол методического совещания... по вопросу составления описи на актовые книги, хранящиеся в отделе древних актов архива” (01.10.54): ЦДАВО, ф. 4703, оп. 1, спр. 153, арк. 13–16.

⁸⁸ “Переводная таблица к “Списку актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”. – [Київ, 1956], машинопис ЦДІАК. У ній відсутня ідентифікація згадуваних судів, і тому нею практично неможливо користуватися тим, хто не знайомий зі списками актових книг 1862–1864 рр. та сучасними номерами фондів.

⁸⁹ *Grimsted P. K. Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldova.* – Book 1. – Princeton, 1988. – P. 163–209.

⁹⁰ *Opis aktovoi knigi Kievskogo Tsentral'nogo arkhiv* (Kyiv, 1869–1909), 59 issues published: nos. 1–14, 16–30, 32–34, 37–38, 923, 934, 943, 2035–2040, 2042–2051, 2057–2060, 2093, 3501–3511, 5882. Special IDC microfiche edition with an introduction by Patricia Kennedy Grimsted (Leiden 1988; 62 microfiche, IDC-R-14, 354). Передмова містить перевідну таблицю опублікованих описів та нинішніх фондів ЦДІАК. З цих причин було неможливо включити до публікації всі додаткові неопубліковані описи, але зацікавлені дослідники можуть ознайомитися з рукописними зауваженнями на примірнику передмови Грімстед, що зберігається у ЦДІАК: фонд КМФ 37, оп. 1, од. зб. 55. Уся публікація є частиною колекції, описаної в каталозі. “Archives and Manuscript Collections in the USSR: Finding Aids on Microfiche,” Series 3: “Ukraine

and Moldavia,” ed. Patricia Kennedy Grimsted (Leiden; IDC, 1989), де наявні більшість бібліографічних посилань на мій довідник, згаданий вище. Додатково див. веб-сайт Інтердокумент Компані: <http://www/idc.nl>.

Зазначу принагідно, що мені не вдалося відшукати публікації деяких з цих описів у Києві; тому дякую за люб’язне надання їх копій Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (ГПБ) у Ленінграді; відсутні примірники описів були мікрофільмовані з оригіналів у Гельсінкі, оскільки місцева університетська бібліотека була офіційним депозитарієм усіх публікацій Російської імперії кінця XIX ст.

⁹¹ Grimsted P. K. *Archives...: Ukraine and Moldavia*. – S. 186–191.

⁹² Моя власна стаття з цього приводу: “*A Badly Needed Reference Aid for the Collection of Pre-1800 Court Record Books from the Kyiv Central Archive of Early Acts*.” ніколи не публікувалася. Проте, дискусія довкола неї сприяла формуванню пропозицій, представлених на першій Всеукраїнській археографічній нараді, проведеній відновленою Археографічною комісією АН УРСР наприкінці 1980-х років. Див., приміром: Віслобоков К. До питання про створення науково-довідкового апарату до актових книг XVI–XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1989. – С. 233–238. Див. також раніший коментар стосовно потреби у кращих пошукових засобах: Купчинський О. З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1976. – № 1. – С. 27–35. Зроблений ним огляд описів XIX ст. присвячений актовим книгам судів польської доби як Західної України (нині у ЦДІАЛ) так і Правобережної України (нині у ЦДІАК). Варто відзначити певні розходження в його оцінці згадуваних описів.

⁹³ Grimsted P. K. “Introduction,” *Opis’aktovoi knigi Kievskogo Tsentral’nogo arkhiv* (IDC microfiche edition), pp. 23–25.

⁹⁴ Цей проект виконується головним зберігачем фондів ЦДІАК Галиною Кулебою, якій я висловлюю свою вдячність за надану можливість ознайомлення з попередніми матеріалами та консультації з дотичних проблем.

⁹⁵ Володимирський гродський суд: Подокументні описи актових книг. – Т. 1: Справи 1–5 (1566–1570) / Сергійчук Г., за ред. Боряка Г., Демченко Л. – К., 2002.

⁹⁶ Йдеться про В. Н. Бондарєва, директора (потім заступника директора) архівної справи, яка 1992. називалася Центром зберігання історико-документальних колекцій. Див.: Демет’єва М. (Інтерв’ю с В. Н. Бондарєвым). “Особая судьба Особого архива” // Общая газета. – 1993. – 4 мая. – С. 8. У 1992 р. збитки, завдані архівам війною, так само включили дані з неправдивого звіту Головархіву, в якому наводилася інформація про фонди архіву, вивезені до Німеччини (насправді вони ніколи не перетинали німецько-чеського кордону), але не йшлося про їхнє повернення: Пшеничний А. П. Архивы на оккупированных территориях... – С. 91.

⁹⁷ Цаплін В. В. О розыске документов, похищенных в годы войны из архивохранилищ СССР // Отечественные архивы. – 1997. – № 6. – С. 18–20. Цаплін використовує різні звіти, де містяться відомості про вивезені з київського архіву документи. Списки американської сторони згадують тільки 717 актових книг XVI–XVII ст.; Геппенер не міг описати всі кам’янецькі фрагменти окремо, і він, очевидно, не врахував вмісту тих двох ящиків, що не потрапили, оскільки Цаплін не був знайомий ні з актом офіційного передавання документів, ні з дотичними німецькими документами про евакуацію і перевезення, ні з даними Геппенера, хоча вони були оприлюднені ще 1991 р. Ця проблема потребує подальшого дослідження.

⁹⁸ Наприклад, див. лист директора ЦДІА УРСР В. І. Шелудченка начальнику Архівного управління УРСР С. Д. Пількевичу від 1975 р. у відповідь на офіційний запит стосовно незакінчених підрахунків щодо повернутих архівалій та втрат Київського архіву давніх актів унаслідок війни: ЦДАВО, ф. 4703, оп. 2, спр. 35, арк. 7.